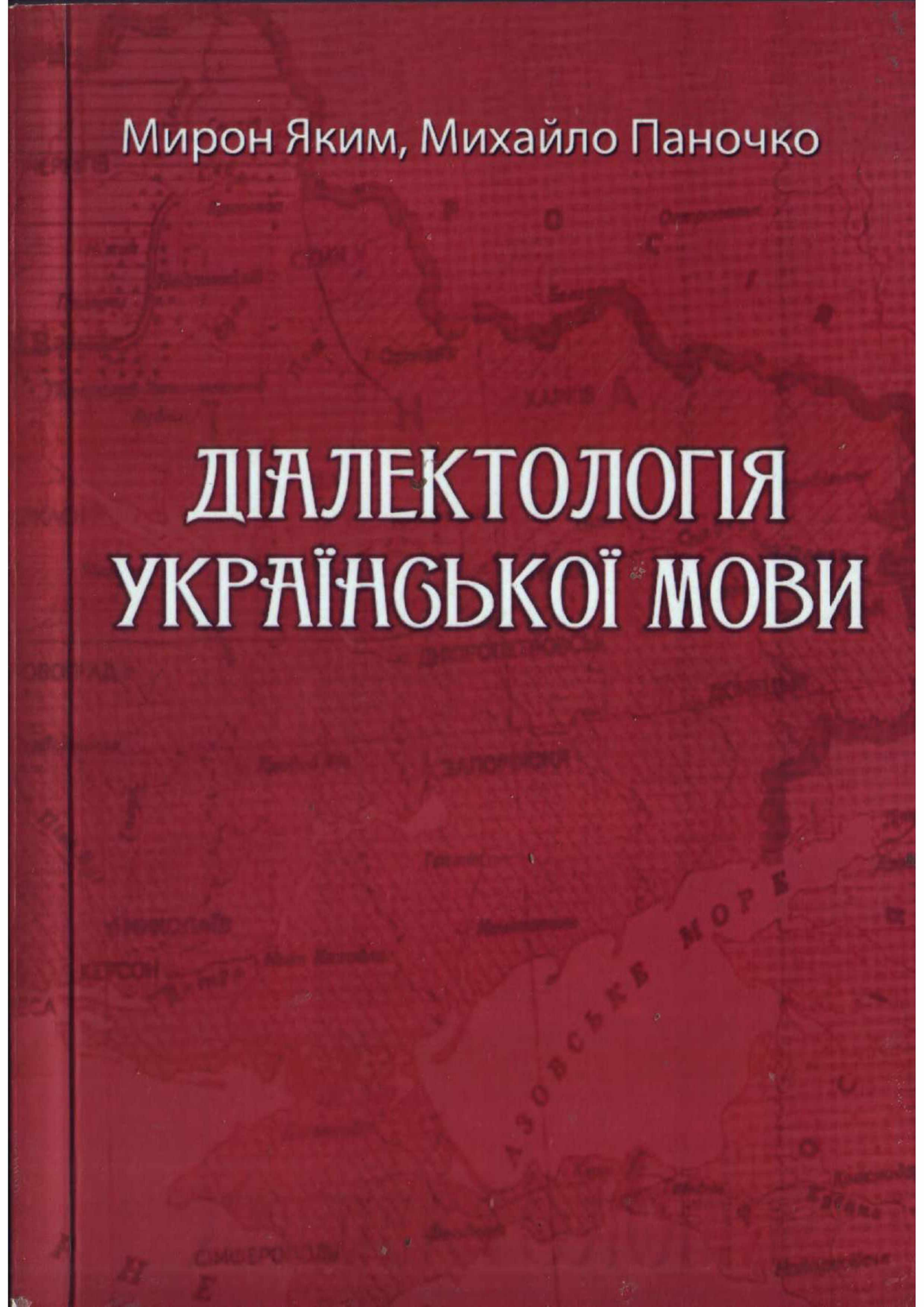

Мирон Яким, Михайло Паночко

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

МИРОН ЯКИМ, МИХАЙЛО ПАНОЧКО

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

навчально-методичний посібник

для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

галузі знань 01. Освіта

**спеціальність 014. Середня освіта (Українська мова і література, англійська (німецька)
мова і література)**

**ДРОГОБИЧ
ПОСВІТ, 2018**

Затверджена до друку Вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол №10 від 22 червня 2017 року)

Рецензенти

Наталія Хобзей – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу української мови Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України;

Марія Зубрицька – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка

УДК 811.161.2'28 (075.8)

Я 45

Яким Мирон, Паночко Михайло

Українська діалектологія: навчально-методичний посібник. – Дрогобич: Посвіт, 2018.

У посібнику подані матеріали лекцій із тем «Вступ», «Українська лінгвогеографія», «Діалектні просторові одиниці української мови», «Українська діалектна фразеологія», «Просторове варіювання лексики», тематика практичних занять для студентів денної та заочної форм навчання, завдання підсумкового контролю знань, список основної і додаткової літератури, а також короткий словник термінів і ряд лінгвогеографічних карт.

Для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 01. Освіта спеціальність 014. Середня освіта (Українська мова і література, англійська (німецька) мова і література) та усіх, хто цікавиться питаннями української діалектології.

© Яким Мирон, 2018

© Михайло Паночко 2018

© Посвіт, 2018

I. ВСТУП

Пропонований навчально-методичний посібник складається із матеріалів для конспектів лекцій, тематики практичних занять для стаціонарної і заочної (чотирирічної і дворічної) форм навчання, тридцяти варіантів завдань підсумкового контролю, орієнтовних питань для заліку, списку основної і додаткової літератури, а також короткого словника найуживаніших термінів, з якими стикається студент при вивченні цього курсу, та ряду лінгвогеографічних карт. Він покликаний допомогти краще самостійно засвоїти відповідний матеріал з української діалектології.

Навчальна дисципліна “Діалектологія української мови ” має один і той же зміст і мету та регламентується однією і тією ж програмою для всіх спеціальностей українських відділень, тому для них розроблений єдиний навчально-методичний посібник.

Програма з навчальної дисципліни “Діалектологія української мови”, яка перевидана окремо, передбачає вивчення таких основних проблем: діалектні особливості української мови; діалектні просторові одиниці української мови; методи збирання діалектних матеріалів і дослідження говорів, коротке ознайомлення з історією діалектологічної науки тощо. Пропонований матеріал лекційного курсу якнайбільше потребував оновлення і розширеного висвітлення, оскільки деякі положення, викладені у попередніх посібниках, або застаріли, або представлені надто схематично, або просто були відсутніми. І лекційний матеріал, і тематика практичних занять та завдання підсумкового контролю складені згідно із затвердженою програмою.

Система практичних занять покликана сприяти формуванню вмінь і навиків аналізувати діалектні мовні явища, вести спостереження над мовленням майбутніх учнів, готувати студента до праці в умовах діалектного оточення.

Матеріали для підсумкового контролю включають у себе 30 варіантів, кожен із яких має 6 завдань. У першому завданні треба з’ясувати фонетичні або граматичні ознаки говірок одного із говорів. Друге і третє завдання передбачає виявити знання, вміння і навички з лексикології, фразеології, словотвору, лексикографії, фразеографії, а також з теорії та історії діалектології. У четвертому завданні слід окреслити просторове функціонування однієї із діалектних мовних одиниць. У п’ятому завданні пропонується визначити приналежність діалектного тексту до відповідного наріччя і говору. Шосте завдання передбачає короткий опис говірки рідного населеного пункту.

Варіанти завдань за складністю рівнозначні. Вони охоплюють майже всю програму дисципліни і повністю відповідають програмним вимогам.

Розроблені завдання можуть бути використані для оцінки рівня знань, умінь і навиків з діалектологія української мови як навчальної дисципліни. Крім того, тут додаються традиційні питання до заліку, складені на основі програми курсу. Вони розраховані здебільшого на студентів-заочників , а також тих, кому важко впоратися із комплексними підсумковими завданнями.

Список літератури містить як основні посібники й джерела, так і додаткові. Перші із них позначені відповідною зірочкою.

РОЗДІЛ 1. МАТЕРІАЛИ ЛЕКЦІЙ

Тема №1. Українська діалектологія. Вступ

1. Предмет і завдання української діалектології

У сучасному українському мовознавстві термін «діалектологія» вживається у двох основних значеннях – 1) мовознавча наука, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень та окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими підсистемами національної мови; 2) навчальна дисципліна у вищій школі, що знайомить слухачів з основами діалектології як науки. Донедавна сюди включали й соціальні варіанти національної мови – соціальні діалекти. Сьогодні ж їх вивчає соціолінгвістика. Сам термін діалектологія походить від грецького *dialektos* – розмова, говор і *logos* – слово, вчення. Діалектологія є не тільки окремою навчальною дисципліною, а й мовознавчою наукою, оскільки має свій предмет і методи дослідження, а також термінологічний репертуар. Вона пов'язана з іншими лінгвістичними предметами, зокрема історією української мови, сучасною українською літературною мовою, етно- і соціолінгвістикою тощо. Правдиво твердять, що діалектна мова – це розгорнута у просторі історія мови. Ще Фердинанд де Соссюр підкреслював, що час «... менш конкретний, ніж фактор простору; але насправді мовна диференціація зумовлена саме часом». А без знання просторового варіювання та історії не завжди можна правильно пояснити ті чи інші явища літературної мови. Тому для філолога-мовознавця достеменним є знання мови діалектної як однієї з підсистем національної мови. Для вчителя-філолога, який працюватиме в умовах діалектного оточення, знання місцевого мовлення спиятиме якіснішому навчанню мови літературної. Мова – оселя буття народу, його історичного й культурного досвіду, його духу. Відомо, що діалектна мова глибинніше, рельєфніше відбиває національне, етнічне, субетнічне «Я», ніж літературна, тому її знання розширює обрії пізнання духовності народу. У ній хороняться сліди політичних, економічних, культурних тощо контактів українців із сусідніми і несусідніми етносами. Українське просторове мовне розмаїття попри історико-політичні та інші чинники все ж має більше спільного, аніж відмінного – більше, ніж спостерігаємо сьогодні, наприклад, у Німеччині або Італії. А це дає підстави твердити, що українські діалекти становлять єдину підсистему української національної мови (поряд з літературним стандартом, соціальними варіантами тощо). Із сказаного висновковуємо, що основні завдання української діалектології як навчальної дисципліни полягають у наступному:

-ознайомити майбутнього філолога із просторовим варіантом національної мови – українськими діалектами, причинами їх появи, сучасним функціонуванням; -навчити аналізувати, зіставляти, порівнювати просторові мовні явища в їх синхронії та діахронії з мовою літературною, бачити причини і наслідки їх взаємодії;

-підготувати вчителя-філолога до роботи з учнями в умовах діалектного оточення;

-крізь призму діалектної мови показати сучасне просторове українське мовне розмаїття у його єдності – національній мові, а також діалектну основу літературного стандарту;

-виявити регіональні властивості відбиття діалектною мовою традицій, звичаїв, вірувань українського народу. Українська діалектологія як наука постачає цінні матеріали для історії нашої мови. Саме у місцевих говірках часто зберігаються такі факти, які давно втрачені літературною мовою або не зовсім виразно відбиті писемними пам'ятками. Тому у ряді

випадків лише дані діалектної мови дають можливість докладніше простежити виникнення і розвиток того або того явища.

Знання з діалектології дають можливість повніше зрозуміти, відчитати давні пам'ятки, уникнути в текстах красного письменства, у яких використано місцеве мовлення.

1.2. Поняття про діалектну мову і діалектизми. Одиниці діалектної мови. Класифікація і групування просторових мовних одиниць

У попередньому пункті ми уже зауважували, що українські діалекти є складовою частиною української національної мови. Зрозуміло, що така складовість ґрунтується насамперед на тому спільному, що єднає підсистеми цієї національної мови. З огляду на сказане стає очевидним, що і мова літературна, і мова діалектна мають певний спільний репертуар засобів для омовлення світу, спілкування тощо. Але якщо прийняті спільноту на певному часовому відрізку зразки літературної мови є обов'язковими для усіх її носіїв, не залежно від місця проживання, роду занять, віку, статі і таке інше, то зразки діалектної мови уживаються лиш на якійсь частині території проживання етносу. Діалектна мова, таким чином, – це просторовий варіант національної мови, що функціонує на певній території, і має у своєму складі як спільні з літературною мовою, так і відмінні від неї засоби вираження. Іншими словами, уся сукупність мовних засобів (звуків, слів, словоформ, синтаксичних конструкцій, фразеологізмів і т.д.), що ними користуються мешканці певної території, складає діалектну мову. Проте не кожен такий засіб є діалектизмом. Діалектизми – лиш такі факти, такі явища діалектної мови, які вживаються носіями на певній території, але відсутні у мові літературній. Їх поява в останній вважається ненормативною. Розрізняють діалектизми акцентуаційні, фонетичні, граматичні, лексичні, фразеологічні, семантичні, словотвірні тощо. Наприклад: бу'ла (літ. мова) – 'була (пд.-зах. діал.), осінь (літ. мова) – восінь (пд.-зах. діал.), кіньми (літ. мова) – кіньмима (наддністрян. гов.), півень (літ. мова) – кур, когут (гов. гал.-бук. і карп. групи), ліпити слиевки (бойк. «дріматити»), ньенька (літ. мова «мати» – зах.-вол. гов. «колиска»), тато (літ. мова) – татухно (поліс. гов.). Діалектизмами також називають ці елементи діалектної мови, відмінні від літературної, що використовуються у художніх творах із стилістичною метою. Тут варто згадати новели Василя Стефаника, повість Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків», романи і повісті Марії Матіос, Мирослава Дочинця та ін.

Основними одиницями діалектної мови є говірка, група споріднених говірок, говір, наріччя (або діалект).

Говірка – найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови. У структурі просторових мовних одиниць лиш вона є реальною комунікативною системою, засобом спілкування одного або кількох населених пунктів. Говірка відзначається єдністю структури та єдністю фонетичних, акцентуаційних, граматичних, лексичних, семантичних тощо ознак.

Говір'ки (група споріднених говірок) – близькі за визначальними фонетичними, акцентуаційними, граматичними, лексичними, семантичними рисами говір'ки, що становлять певну єдність і протиставляються за такими ж рисами іншим групам говірок.

Говір – одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить об'єднання споріднених говірок за більшістю визначальних фонетичних, акцентуаційних, граматичних, лексичних, семантичних тощо ознак. Поняття говір має не лише мовний, а й історико-культурний зміст: часто співвідноситься з регіональними типами матеріальної і духовної культури, окремими етнографічними групами у межах цілісного етносу, давнішим

адміністративним розмежуванням тощо. Сучасне побутування говору інколи (у більшій або меншій мірі) накладається на колишні просторові ареали проживання союзів племен (порівняй на картах говорів, наприклад, ареал східнополіського говору і терени сіверян, південноволинського – і дулібів, колишній державний австро-російський кордон по річці Збруч і сучасну східну межу наддністрянського говору).

Діалект територіальний - те саме, що наріччя. Різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість його складових – говорів. Поняття діалект, як і говір, має, крім мовного, ще й історико-культурний зміст. Часто вживається як синонім до терміну говір.

На сучасному етапі українська етнічна територія поділяється на три наріччя (діалекти): південно-східне, південно-західне, північне або поліське. Кожне із них складається із говорів: південно-східне – середньонаддніпрянського, слобожанського, степового. З ними споріднені українські кубанські говірки, східнослобожанські говірки Курщини, Білгородщини й Вороніжчини, а також переселенські говірки Далекого Сходу, Сибіру, Нижнього Поволжя, Казахстану; південно-західне – 1)волинсько-подільська група: південноволинського, подільського, 2)галицько-буковинська група: надсянського, наддністрянського (або опільського), гуцульського, покутсько-буковинського, 3)карпатська група: бойківського, середньозакарпатського, лемківського. Останній говір зазнав непоправної руйнації у середині ХХ століття, коли внаслідок операції «Вісла» значна частина лемків була примусово виселена із своїх етнічних земель та розпоршена як в Польщі, так і в Україні. З говорами південно-західного наріччя виявляють близькість говірки південномарамороські у Румунії, лемківські (русинські) у східних районах Словаччини – Пряшівщині, русинські переселенські говірки Сербії, Хорватії, Чорногорії; північне (або поліське) – західно-поліського (або волинсько-поліського), середньополіського, східнополіського. Близькими до них є говірки берестейські (Республіка Білорусь), холмські і підляські (Республіка Польща), а також говірки частини Видубеччини, що відійшла до Російської Федерації..

Тричленний поділ склався не відразу. Тривалий час учені виділяли то два, то три наріччя. Так, двочленної класифікації дотримувалися М.Максимович, І.Вагилевич, О.Соболевський, А.Кримський, І.Зілинський, В.Ганцов та деякі інші, а тричленної – Я.Головацький, К.Михальчук, А.Москаленко, Ф.Жилко, І.Матвіяс, С.Бевзенко та інші. Такий різнобій спричинений, як сказав у свій час В.Ганцов, невизначеністю самих критеріїв класифікації українських говорів [Ганцов В. Діалектологічна класифікація укр. говорів // Записки іст.-філол.відділу ВАНУ, кн.4. – К.,1923, с.86]. Від себе додамо – що й сплутуванням синхронії та діахронії. На думку К.Михальчука, до XII століття київське наріччя мало чим відрізнялося від того, як говорили у Галичині. Фактично до XVI століття як окремі мовні територіальні системи існували говори південні (сучасні південно-західні і наддніпрянський говори) та північні (сучасні поліські). Вони і відносяться до старожитніх (давніх). Названі вище говори не просто сформувалися давніше, а до того часу, коли літературна мова саме на їх основі виявила і усталила свої основні фонетичні (в основному до XIIIст.) і граматичні (в основному до XVIст.) ознаки. Слобожанщина і степова частина України дозаселялися пізніше, в основному людністю з центрального і східнополіського регіону, тому і говори слобожанський та степовий витворилися остаточно у XVI – XVII століттях. З цієї причини вони не змогли відчутно впливати та формування літературної мови до XVII століття. Їх називають новоствореними, нової формації. Підоснова слобожанського і степового говорів криється у говорах старожитніх.

Класифікація і групування діалектних мовних одиниць відбувається за певними ознаками. Однак ці поняття не тотожні. Групування говорів (наріч) - у діалектному членуванні процес, що передбачає врахування усіх особливостей говору або наріччя, якими вони відрізняються від інших говорів або наріч. Класифікація говорів (наріч) - у діалектному членуванні процес,

що передбачає його здійснення на основі одних і тих же діалектних рис, які стають критерієм розрізнення цих просторових одиниць. У ході історичного розвитку відбувалися зміни у групуванні та класифікації українських говорів і наріч, засвідчуючи еволюцію української діалектної мови.

1.3. Діалектна і літературна мови на різних етапах розвитку. Діалектна база української літературної мови. Спільне і відмінне у діалектній та літературній мовах

Незаперечним фактом українського глотогенезу (мовного розвитку) є визначальна роль власних діалектів у формуванні українського літературного мовного стандарту на різних етапах розвитку – давньо-, старо- і новоукраїнського. Правда, взаємодія діалектів і літературної мови не завжди була однаковою, як неоднаковою були причини і час їх виникнення. Так, більшість учених вважає, що українська мова як окрема мовна одиниця виникла на основі праслов'янських (спільнослов'янських) споріднених діалектів у центральній частині Славії приблизно у V – VII століттях н.е. внаслідок консолідації племен і їх союзів на цій території. Спільне у мові союзів племен склало поступово мову надплеменну, мову народності. Відмінне, племінне, те, що залишилося існувати на окремій території, заклало початки територіальних різновидів або діалектів. Проте українська літературна мова (тодішня руська книжна) – мова, фіксована писемними пам'ятками, – бере початки приблизно з X – XI століття (не торкаємося тут дискусійного поки що питання про наявність письма у русичів і в більш ранньому часі). Отож українська діалектна мова хронологічно є старшою за літературну. Так склалося, що літературна мова виникла на основі власних діалектів, тому кажемо, що глотогенно українська літературна мова є похідною від мови діалектної.

У давньоукраїнський період потужними факторами формування української літературної мови (руської книжної) вчені вважають міське койне (мову освіченої частини населення міст як важливих адміністративних, культурних центрів), тогочасний фольклор, особливо дружинний епос, а з прийняттям християнства – старослов'янську мову. Зрозуміло, що і міське койне, і фольклор опиралися на місцеве народне мовлення. Тому навіть у той час діалектна мова, до деякої міри опосередковано, була основою формування мови літературної.

В основу руської мови (з кінця XV століття – простої руської мови) староукраїнського періоду лягли місцеві діалекти спочатку північного, а потім – і головно – південно-західного типу, ділове ж письменство було провідним стилем цієї мови.

У новоукраїнських період до половини XIX століття суспільно-політичні умови склалися так, що кращі зразки літературної мови були витворені на теренах Слобожанщини і Середнього Подніпров'я, насамперед у художньому стилі. Тому вважають, що у цей період українська літературна мова формувалася на основі південно-східних говорів, зокрема середньонадніпрянських говірок. У другій половині XIX – початку XX ст. на формування літературно-мовного стандарту мали помітний вплив говірки південно-західного наріччя, особливо у ділянці лексики та публіцистичного стилю.

Тривала роздробленість українства поміж різними державами дала у висліді на кінець XIX – початок XX століття існування двох варіантів літературної мови – східноукраїнського (надніпрянського) і західноукраїнського (галицького), – сформованих відповідно на середньонадніпрянській і надністріянській діалектній основах.

У XX столітті, особливо з другої його половини, відчутний вплив літературної мови на діалекти, що приводить (поряд з іншими факторами) до їх швидкої нівеляції.

Літературні мови виникають різними шляхами. Серед них – формування на основі власних діалектів. До них належить українська літературна мова. Діалектна основність літературного стандарту насамперед означає, що у формуванні своїх норм літературна мова опиралася на зразки того чи того територіального мовлення. У силу різних обставин (кількість носіїв, близькість/віддаленість від етнічного ядра, присутність на цих теренах впливових адміністративно-культурних центрів, наявність/відсутність рельєфних й адміністративних перепон тощо) той чи той говір неоднаково впливав на формування літературних норм. Так, літературна норма помірною укання, твердий/м'який р усередині та кінці складу сформовані на зразках середньонаддніпряньського говору. Найраніше і найбільш послідовно зміну о, е в і у нових закритих складах відбивають пам'ятки із зони південноволинського, подільського говорів, що врешті стало літературним стандартом. У колишньому південному діалектному українському масиві набула помітного розвитку така морфологічна риса, як закінчення –ові, –еві в іменниках другої відміни назв істот, ставши теж нормою літературної мови. Із степових говірок через назву художнього твору О.Гончара прийшла до літературної мови тронка «малий дзвіночок, який причіпляли на шию овець, щоб не згубилися у степу». Знає літературна мова слова плай, тайстра, що прийшли з карпатського ареалу. Діалекти – важливе джерело розвитку літературної мови. Ось що сказав І.Франко у статті «Літературна мова і діалекти»: «Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи групи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору. Такі діалектні відміни, залежні від географічного положення, етнографічного сусідства, більш або менш відокремленого способу життя даної частини народу, є у кожного народу...» [Франко, с.207].

Літературна і діалектна мови мають чимало спільних та відмінних ознак. Назвемо декілька: 1)одна і друга є складовими підсистемами (діалектна – нижча, літературна – вища, відшліфована) єдиної української національної мови; 2)вони виконують чимало однакових функцій (символічна, комунікативна, кумулятивна, мислетворча і т.д.), але літературною мовою послуговуються усі представники нації (етносу), а діалектна обслуговує субетноси; 3)обидві мови є унормованими, але природа, характер цих норм, їх пізнаність тощо неоднакові. Норми літературної мови стандартизовані й кодифіковані, отже, стійкіші, менш піддаються розхитуванню, обов'язкові до вжитку у всіх сферах публічного життя. В основі норм діалектної мови – традиція вживання; 4)після формування національної мови нові діалекти практично не виникають, підлягаючи щораз більшому її впливу; 5)літературна мова існує у двох формах – усній і писемній, діалектна ж переважно в усній; 6)з погляду функціональних стилів літературна мова – стилістично здиференційована, діалектна вживається здебільшого у побуті. Щодо емоційно-експресивних стилів, то обидві мови мають практично однакові можливості; 7)в українській глотогонії літературна мова виникла на основі діалектної, але їй не тотожна; 8)українських діалектних мовних одиниць багато, а літературна мова – одна.

1.4.Короткі відомості з історії української діалектології. Джерела вивчення діалектів, методи вивчення і збирання діалектного матеріалу

Мовознавці вважають, що українська діалектологія бере початок з другої половини XVIII століття. Саме з цього часу фіксуються перші спроби охарактеризувати українські діалекти. Так, 1778 року (друк. 1851р.) з'являється Топографічний опис Чернігівського намісництва

О.Шафонського. За мовними й антропологічними особливостями автор поділив Лівобережну Україну на три частини: північно-західну на північ від Десни (тут було зафіксовано дифтонги), середню між Десною, Сеймом, Сулою і до Лубен та Дніпра (тут дифтонги виступали непослідовно) і північно-східну між Пслем, Сулою і Дніпром (замість дифтонгів виступав і). Праця О.Шафонського – перша спроба групування українських говорів.

Окремі відомості про українські діалекти знаходимо в різних етнографічних, історичних, фольклорних працях, граматиках того часу. О.Павловський у своїй граматиці, написаній 1805 року, відзначив відмінності північних і південних говірок за наявності/відсутності дифтонгів. М.Максимович виділяв два наріччя: малоруське, або українське, з українським і сіверським піднаріччями і червоноруське, або галицьке, також з двома піднаріччями – галицьким і закарпатським. І.Вагилевич у «Граматиці...» за 1845 рік також вказав на два наріччя – київське і галицьке, умовно виокремивши карпатське. У межах наріч автор охарактеризував говори. Одну із перших спроб діалектної диференціації української мови зробив також Я.Гововацький у праці «Розправа о язиці южноруськім і его нарічіях», 1849 р., виділивши волинсько-подільське (або українське), галицьке (або наддністрянське) і карпаторуське наріччя.

Поступово змінюється обсяг і характер діалектного матеріалу – від принагідної фіксації до системного опису за питальниками, від обстеження невеликих мовних територій до охоплення української діалектної мови як цілісності. Тому до останньої третини XIX століття можна говорити про початковий, зародковий період української діалектології. Вважається, що наукові основи українського говіркознавства заклали праці Костя Михальчука (зокрема «Наріччя, піднаріччя і говори південної Росії у зв'язку з говорами Галичини» (1871) й Олександра Потебні («Про звукові особливості російських наріч» (1865), «Замітки про малоруське наріччя» (1871). На підставі фонетичних і морфологічних даних К.Михальчук виділив три наріччя – поліське, українське, червоноруське (русинське чи русняцьке), окреслив їхні зовнішні межі і внутрішню диференціацію на менші мовно-територіальні утворення – піднаріччя і говори. Так, українське наріччя поділялося на північно-, середньо- і південноукраїнське піднаріччя. У свою чергу середньоукраїнське піднаріччя, наприклад, складалося з волинсько-українського і канівсько-полтавського говору. Русинське наріччя мало у своєму складі подільсько-волинське, галицьке і карпатське піднаріччя. До цієї праці вперше було додано карту українських говорів. Наукове дослідження К.Михальчука високо оцінив у свій час О.Шахматов: «Залежність від цієї праці, по суті, виявляють усі пізніші групування говорів». К.Михальчук також обґрунтував поділ діалектів на давні і новожитні, запропонував пояснення генези багатьох явищ сучасних діалектів. Він сформулював наукові принципи обстеження українських діалектів, що заклали підвалини їх типологічного вивчення («Програма для збирання діалектних одмін української мови» (1909 р., у співавторстві з Є.Тимченком, «Програма для збирання особливостей малоруських говорів» (1910 р. у співавторстві з А.Кримським). Праці О.Потебні заклали наукові основи не тільки української, а всієї східнослов'янської діалектології як самостійної дисципліни. У роботах цієї проблематики автор вперше у слов'янській філології систематизував ознаки української мови, якими вона відрізняється від інших слов'янських, охарактеризував межі поширення її найважливіших звукових діалектних явищ. Учений постійно цікавився питаннями народності і мови, взаємовідношенням націй і мов, народності й особи.

У кінці XIX – першої пол. XX століття питання українських діалектів були у полі зору І.Верхратського, В.Ганцова, І.Зілинського, О.Синявського, Є.Тимченка, А.Кримського, О.Курило, І.Панькевича, Московської діалектологічної комісії, Діалектологічної комісії ВУАН та ін. І.Верхратський здійснив дослідження українських діалектів у вигляді монографічних описів, подавши докладний аналіз усіх структурних рівнів говорів з додатками регіональних словників переважно диференційного типу. В описах діалектної фонетики застосував етимологічний принцип. Найбільш відомими його працями є: «Говір замішанців»

1894 р., «Знадоби до пізнання угро-руських говорів»(вип.І – 1899 р., вип.ІІ – 1901 р.), «Про говір галицьких лемків» 1902 р., «Про говір долівський» 1906 р., «Дещо до говору буковинсько-руського» 1908 р., «Про говір батюків» 1912 р.

Члени Московської діалектологічної комісії 1915 року підготували першу зведену східнослов'янську діалектологічну карту «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии», на якій окреслили також говори української мови (по тодішньому «малорусского наречия»). Ця карта цінна тим, що дає відповідь і для сьогоденних учених про етномовну належність Видубеччини, східної Слобожанщини, Кубані, південної Берестейщини, Пряшівщини, Холмщини, Підляшшя, південної Буковини, південної Мараморощини. Її порівняння із відповідними картами кінця ХХ століття спонукає до тривожного питання, що сталося з мовними автохтонами цих земель? Одним із найактивніших членів цієї комісії був М.Дурново, який визнавав самостійність української мови, але її усно-розмовний різновид називав «руською мовою». Діалектний склад української мови учений розглядав у працях «Наріччя руської мови» 1911 р., «Хрестоматія з малоруської діалектології для вузів» 1913 р., «Короткий нарис руської діалектології» 1914 р. та ін. Видатною працею В.Ганцова в царині діалектології є його «Діалектологічна класифікація українських говорів» 1923 року, у якій розроблено наукові засади діалектного членування української мови. У науковій спадщині І.Зілинського слід виділити «Пробу упорядкування українських говорів» 1913р., «До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів» 1924 р., «Карту українських говорів» 1933 р. О.Синявський вперше обґрунтував застосування фонематичного принципу при дослідженні діалектів у праці «З української діалектології (Про фонематичний принцип у діалектології)», 1929 р., був організатором вивчення говірок, очолюючи Діалектологічну комісію ВУАН та відділ діалектології Інституту мовознавства. Помітний внесок у синхронну й діахронну діалектологію зробив А.Кримський. Його роботи «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» 1906 р., «Давньокиївський говір» 1906 р. були гідною відповіддю на теорію Погодіна-Соболевського про мову земель давнього Києва. 1910 року спільно із К.Михальчуком уклали «Програму для збирання особливостей малоруських говорів». Важливою частиною наукового доробку Є.Тимченка також є діалектологічні студії. 1908 р. з'являються його «Причинки до української діалектології», 1910 р. виходить «Програма до збирання діалектичних одмін української мови» (у співавторстві з К.Михальчуком). 1925 року автор випускає «Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на українському язиковому обширі», 1948 р. – «Одну діалектну особливість вживання морфемі ся» та ін. Питання діалектної фонетики, почасти морфології були у полі зору О.Курило. Найпомітнішими працями у цій ділянці є «Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині» 1924 р., «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків» 1925 р., «До питання про умови розвитку дисимілятивного акання» 1928 р., «Спроба пояснити процес зміни О, Е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (з мапою Поділля)» 1928 р. Наукові праці І.Панькевича присвячені вивченню синхронії та діахронії закарпатських і лемківських говірок. У синхронії його цікавили питання здебільшого фонетики й морфології («Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Звучня і морфологія» 1938 р., «Говір сіл Ріки Руської був. Маромороша в Румунії» 1934 р.). у діахронії – проблеми генези лемківських говірок («До питання генези лемківських говорів» 1959 р.) Чи не вперше записав закарпатські говірки на фонограф.

У другій половині ХХ століття відбувається становлення теорії української діалектології, яку слід пов'язати з іменем відомого ученого Федота Жилка. Ще у довоєнний період цей мовознавець почав розробляти концепцію укладання Атласу української мови (тоді його

робоча назва була Діалектологічний атлас української мови). У 40-50 роках ХХ століття ця концепція була удосконалена і лягла в основу підготовки лінгвогеографічної праці «Діалектологічний атлас української мови. Проспект» (1952 р.). Коли на початок 1970-х років Атлас української мови (АУМ) був практично готовий, Ф.Жилка 1973 року відправляють на пенсію, а невдовзі примусово виселяють у Підмосков'я, у повну ізоляцію від українського наукового світу. Його ім'я не знайдемо у згаданому атласі, тому дещо лишилося без підпису, а дещо – за підписом його учениці Т.Назарової. Серед інших праць з лінгвогеографії цього автора слід назвати «Проблеми регіональних атласів слов'янських мов» 1976 р., «Концепція Атласу української

1 Детальніший аналіз української лінгвогеографії – у матеріалі до наступної лекції.

мови» 1980 р. тощо. Ряд наукових студій ученого присвячені діалектному членуванню української мови («Говори української мови» 1958 р., «Ареальні системи української мови» 1990 р.). Він уклав карту українських говорів (1955 р.), підготував програму і перший підручник з української діалектології для вишів («Нариси з діалектології української мови» 1955, 1966 рр.).

Активно розгортається вивчення структурних рівнів діалектної мови – фонетики, граматики, лексики, фразеології, словотвору, лексикографії тощо. В.Ващенко випускає «Полтавські говори» 1957 р., «Словник полтавських говорів» 1960 р., «З історії та географії діалектних слів» 1962 р., «Лінгвістична географія Наддніпрянщини» 1968 р. Типологію українських діалектних фонологічних систем, взаємодію української літературної мови і діалектів, українську і слов'янську лінгвогеографію досліджував А.Залеський. Він видав монографію «Вокалізм південно-західних говорів української мови» (1973 р.), практично готовою була ще одна праця з консонантизму цього діалектного ареалу. Під його керівництвом укладено хрестоматію «Говори української мови. Збірник текстів» (1977 р.). Співавтор і один із редакторів «Атласу української мови» (т. I - II), «Общеславянского лингвистического атласа» (вступн. вип. 1978, вип. I 1988, вип. II 1990). І.Матвіяс – автор статей про діалектну основу української літературної мови, роль і місце діалектизмів у творчості письменників. Його перу належать монографії діалектологічної проблематики «Українська мова і її говори» 1990 р., «Варіанти української літературної мови» 1998 р. Співавтор і відповідальний редактор «Атласу української мови». Помітний внесок у розвиток української діалектології як науки зробив Б.Ларін. Він був одним з організаторів підготовки «Атласу української мови», розробляв принципи укладання обласних словників української мови, досліджував народну фразеологію тощо. Б.Кобилянський – автор праць про гуцульський говір, східнокарпатські міфоніми («Деякі східнокарпатські архаїзми та історизми української мови» 1967 р., «Лексичні паралелізми в говорах української і південно-слов'янських мов» 1972 р., «Східнокарпатські міфоніми» 1980 р. тощо). Його перу належить монографія «Діалект і літературна мова» 1960 р. Діалектну лексику вивчали також Й.Дендзелівський («Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України: лексика» у 3-х частинах, 1958, 1960, 1993 рр.), П.Гриценко («Моделювання системи діалектної лексики» 1984 р., «Ареальне варіювання лексики» 1990 р.), М.Никончук (будівельна, транспортна, сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся, «Лексичний атлас Правобережного Полісся»), М.Онишкевич («Словник бойківських говірок», ч. I-II, 1984 р.), В.Чабаненко («Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини», вип. 1-4, 1992 р.) та ін.

Українськими діалектами цікавляться зарубіжні вчені – як українського, так і неукраїнського походження, зокрема О.Горбач, З.Ганудень, В.Латта, М.Пшепюрська-Овчаренко, Я.Рудницький, Я.Рігер, Я.Янів та ін.

У другій половині ХХ століття виходять періодично діалектологічні бюлетені, збірники, праці діалектологічних нарад. Розгортається робота над створенням Лексичного атласу української мови.

Діалектологічні студії були і залишаються у полі зору й дрогобицьких учених. Так, Г.Шило досліджував лексику говірок на північ від Дністра, предмет наукових інтересів М.Демського і М.Якіма – бойківські фразеологізми, іменникову словозміну бойківських говірок вивчає М.Зубрицька, особливості наголосу у

1 Детальніше про дослідження української діалектної фразеології – в одній з наступних тем південно-західних говірок аналізує К.Іваночко.

Найважливішим джерелом вивчення говірок української мови є сучасна фіксація усного мовлення у всій його діалектній розмаїтості.

Точні записи здійснюються за допомогою спеціальних технічних засобів (магнітофони, диктофони тощо). Вони відбивають найменші нюанси живого мовлення і можуть тривало зберігатися та неодноразово відтворюватися. Для паперової фіксації використовується наукова фонетична транскрипція (зразки такої транскрипції, наприклад, подані у першому томі «Атласу української мови», 1984 р. та «Програмі для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й.Дзензелівського 1989 р.). Цінний діалектний матеріал міститься у фольклорних та інших збірниках, що відбивають місцеве мовлення, додатках до діалектологічних праць, діалектних словниках, художніх творах, де відтворено ареальний мовний колорит. Та найбільш надійним джерелом вивчення діалектної мови є атласи – як регіональні, так і загальнонаціональні й міжнародні. Серед методів збирання матеріалу виділяють два основні – анкетний та експедиційний. Суть першого полягає в тому, що спеціально підготовлені анкети (питальники) із спеціальною інструкцією розсилають на визначені місця. Він дає можливість за відносно короткий час охопити опитуванням велику територію. Однак наукова якість отриманого не завжди буде високою, що залежить від сумління і підготовки респондентів. Експедиційним методом за невеликий проміжок часу можна охопити лише один або кілька населених пунктів, і в цьому його мінус. Проте до збору матеріалу кореспонденти готуються заздалегідь, отже, і якість отриманого буде науково вартіснішою. Досліджують діалектний матеріал переважно тими ж методами, що й літературної мови – описовим, зіставним, типологічним, структурним тощо. Проте в діалектології застосовується ще й метод лінгвістичного картографування. Суть його полягає в тому, що на географічну карту-бланківку на підставі зібраних матеріалів наноситься певним способом протиставне діалектне явище, у результаті чого постає картина поширення цього явища на певній території (на певному ареалі).

Питання для самоконтролю

- 1.Що є предметом вивчення діалектології як науки?
- 2.Що таке діалектна мова, діалектизм?
- 3.Що таке говірка, говір, діалект (наріччя)?
- 4.На які наріччя і говори поділяється у наш час українська етнічна територія?
- 5.Яка діалектна основа сучасної української літературної мови?
- 6.Назвіть спільне і відмінне в українській літературній та діалектній мові.

- 7.3 якого часу бере початки українська діалектологія?
8. Хто заклав основи української діалектології як науки?
- 9.3 іменем якого вченого пов'язують виникнення теоретичної української діалектології?
10. Назвіть відомих учених, які досліджували українські діалекти.
11. Назвіть джерела вивчення діалектного матеріалу і методи його збирання.

Література

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П.Бевзенко – К.: Вища школа, 1980.–246с.
2. Дзензелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділ / Й.О.Дзензелівський. Ужгород, 1966.
3. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мов / Ф.Т.Жилко – К.: Радянська школа, 1966.– 308с.
4. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К.: Наукова думка, 1990. – 168с.
5. Матвіяс І.Г. Діалектна основа української літературної мови / І.Г.Матвіяс // Мовознавство, 2007. - №6. – С.26-36.
6. Москаленко А. Нарис історії української діалектології. /А. Москаленко. – Одеса, 1961.
7. Москаленко А. Нарис історії української діалектології. Радянський період. / А. Москаленко. – Одеса, 1962.– 126с.
8. Українська мова. Енциклопедія [ред.кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін.]. – К.:Укр. енциклопедія, 2000.– 752с.: іл.
9. Франко Іван Літературна мова і діалект / Іван Франко. – Твори у 50-ти томах. – Т.37. – К. : Наукова думка, 1982. – С.205 –210.

Тема №2. Поняття про ареалогію. Українська лінгвогеографія

- 2.1. Поняття про ареалогію й ареал. Типи ареалів. Ядро й периферія діалектної одиниці і їх відображення на лінгвогеографічній карті

Розвиток лінгвогеографічної науки покликав до життя такий її напрямок, як ареалогія. Остання вивчає ареали, їх типи, ареальні проєкції, ареальні відношення тощо.

Виявом функціонування мови у просторі є сукупність її територіальних діалектів. Просторове розмаїття мови зумовлюється багатьма зовнішньо- і внутрішньолінгвальними чинниками. Серед них виділяють нерівномірність змін у різних ареалах мовної території, відмінність тенденцій у мовній мікросистемі, різні типи міжмовних і міждіалектних контактів, неоднакова дія політичних, соціальних, культурних факторів у різні періоди розвитку мови, зміна інтенсивності впливу літературної мови тощо. Так, у східнополіських говірках через характер наголосу (він тут відчутніше зберіг давню праслов'янську свою довготність) у наголошеному

складі збереглися дифтонги або їх прослідки на місці колишнього h і давніх o, e у нових закритих складах: сніг, шість, куонь. В інших українських говорах процес фонетичної зміни пішов далі – аж то монофтонгізації таких двозвуків: сніг, шість, кінь (у деяких закарпатських говірках кунь). У галицько-буковинській групі південно-західних говірок збереглися давніші форми минулого часу дієслів, що сягають праслов'янської доби, ходив-ем, робили-смо. Таке збереження підтримувалося тривалим впливом польської мови. У значній частини бойківських говірок, особливо на шляхах міграції через Карпати, під впливом надністрянської вимови появилися рефлексии e, ei, ie на місці a після м'яких і шиплячих: 'шеипка, весі'лие, 'лиети. Графічне відбиття такого мовного розмаїття на карті, проекція реального поширення мовного явища на карту і становить завдання ареалогії.

Лінгвістична карта є графічним відбиттям просторового функціонування мови на певному синхронному зрізі. В ареалогії розрізняють поняття просторового вияву (територіального простору) мовного елемента і його ареальної проекції (картографічного простору). У територіальному просторі реально виявляються діалектні мовні елементи. У картографічному просторі говорять про ареали як умовності, які відповідають територіальному поширенню цих мовних елементів. Так, у карпатській групі говорів і в надсянському говорі галицько-буковинської групи зберігся звук непереднього ряду ы. Але саме проекція цієї риси на географічну карту – безпосереднє відбиття чи уявна співвіднесеність – дає підстави говорити про ареал цієї фонетичної особливості, його межі, розмір, конфігурацію, ядро і периферію тощо. Зміст і об'єм картографічного ареалу може бути різний і залежить від обсягу лінгвістичного об'єкту – від ареалів окремих елементів до структур з багатьма елементами. Кожний лінгвістичний ареал можна розглядати як мовно-картографічну (лінгвогеографічну) одиницю, що має два типи ознак – мовні (тобто мовне означуване ареалу, просторову проекцію якого відбито на карті) і умовно-просторові (картографічні), що стосуються вияву ареалу на карті – його розмір, конфігурація тощо.

Як відзначається в Атласі української мови, ареали відбивають певні зв'язки діалектного мовного простору, отже, і самі перебувають у певних зв'язках. Елементарними типами ареальних зв'язків є ареальні тотожності й ареальні розрізнення [АУМ:І,с11]. Тому межі ареалів можуть збігатися (повністю або частково) або не збігатися, бути замкненими чи незамкненими, чітко окресленими або розмитими, розсіяними, вони можуть іррадіювати в одному напрямку чи в різних (детальніше див. додатки лінгвогеографічних карт).

З погляду мовних ознак ареальні тотожності й розрізнення відповідають тотожностям й розрізненням зіставних діалектних елементів. Так, серед розрізень називають протиставні / непротиствані, якісні та кількісні тощо. Зіставлення можуть бути як змістові, так і формальні. Основою кожної карти є ареальне розрізнення, оскільки явища, що не виявляють таких розрізень, як правило, не несуть картографічної інформативності і їх недоцільно представляти на карті. На лінгвогеографічних картах намагаються моделювати такі тотожності й розрізнення, які найбільш адекватно відбивають мовні ознаки ареалів – говору, говорів чи їх фрагментів, всієї етномовної території, території контактних чи споріднених мов тощо.

Показником ареалу на карті є графічно виділений фрагмент картографічної площини, співвідносний з реальним поширенням певного мовного елемента в говірках конкретної території і позначений за допомогою спеціальних засобів лінгвістичного картографування. Межу ареалу символізує ізоглоса. Ізоглоса – лінія на лінгвогеографічній карті, яка окреслює межі поширення певного мовного явища (фонетичного – ізофона, лексичного – ізолекса, фразеологічного – фразеоглоса, морфологічного – ізоморфа, синтаксичного – ізосинтакса тощо).

Кілька картографічних ареалів, що відповідають одному географічному простору, утворюють складний комплекс ареальних сукупностей, який відповідатиме фрагментові діалектної мови. Повне або частове накладання меж ареалів, окреслених ізоглосами, утворює їх пасма. Пасмо ізоглос - сукупність ізоглос, близьких за розташуванням і подібних за конфігурацією на лінгвогеографічній карті, що окреслюють певний ареал і можуть відповідати у реальному просторі зоні мішаних (перехідних) говірок. Цю зону це називають периферією говору чи наріччя. Периферія говору (наріччя) - це зона перехідних говірок, яким властиві мовні ознаки сусідніх діалектних просторових одиниць. На лінгвогеографічній карті їм відповідає місце проходження пасма ізоглос. Відповідно ядро говору (діалекту) - ареал, на якому найбільш повно і послідовно виявляються визначальні мовні ознаки діалектної просторової мовної одиниці. На лінгвогеографічних картах йому відповідає місце, вільне від пасма ізоглос.

2.2. Становлення і розвиток української лінгвогеографії У сучасній вітчизняній науковій думці немає єдиного погляду на лінгвогеографію як окрему науку. Так, «Українська мова. Енциклопедія» називає лінгвістичну географію розділом діалектології, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення [УМЕ, с.290]. Проте частина мовознавців визнають її за окрему науку. Прочитуємо тут відомого вченого М.Бородіна з покликанням на монографію Л.Коць-Григорчук «Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору»: «...понад столітній розвиток лінгвістичної географії дозволив їй перетворитися з аспекту чи розділу діалектології в окрему галузь мовознавства з власною метою, засобами, методологією та результатами досліджень» [Коць-Григорчук, с.12], – українська дослідниця додає: « ... і зі своєю перспективою розвитку. У цієї науки значно ширші, ніж у діалектології, можливості визначати специфіку українського діалектного простору й виходити на інші лінгвістичні науки та екстралінгвістичну проблематику. Лінгвогеографія починається від картографування, а діалектологія саме там закінчується, забезпечивши лінгвогеографію потрібною для картографування інформацією» [Коць-Григорчук, с.12]. Так чи інакше українська лінгвістична географія – помітне явище у сучасній науковій парадигмі. Її становлення і розвиток невіддільні від досягнень європейських лінгвогеографічних шкіл – романської, німецької, польської, російської та ін. Кожна із них зробила свій внесок у способи опрацювання і відображення на картах мовного матеріалу.

Зародження лінгвістичної географії пов'язують із діяльністю німецького вчителя Г.Венкера [УМЕ, с.290]. Він за спеціальною анкету-питальником зібрав та опрацював матеріал спочатку із Рейнської землі, а потім і з Пруссії, Тюрингії, Меклендурга, Саксонії і представив на картах «Діалектологічного атласу північної і середньої Німеччини», перший випуск якого з'явився 1881 року. Цей рік, на думку вчених, можна вважати початком історії лінгвогеографії. На жаль, матеріали до наступних випусків не були належним чином підготовлені і залишалися у рукописі до 1926 р. Скорочений варіант цієї праці вийшов друком у шести томах впродовж 1926 – 1932 рр. Наступним важливим кроком у розвитку лінгвогеографії стала публікація у 1902 – 1910 рр. «Лінгвістичного атласу Франції» Ж.Жільєрона і Е.Едмона у 12-ти томах. Його вихід справив величезний вплив на розвиток усього романського мовознавства. В енциклопедії «Українська мова» зазначається, що представники романської школи в основу картографування брали окреме слово, яке наносилося на карту в записі фонетичною транскрипцією. Німецькі лінгвогеографи застосовували різні умовні знаки – лінійні і фігурні. Принципи цієї школи використані при укладанні атласів інших європейських мов, у тому числі слов'янських, зокрема у «Малому атласі польської мови» (1957 – 1968 рр.). Для представників російської школи основними засобами картографування є одно- і багатоколірні геометричні фігури з різним їх заповненням, кольорові штрихування, площини й ізоглоси (див., зокрема: «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от

Москвы» 1957 р., «Диалектологический атлас русского языка, в.1. Фонетика» 1986 р., «Диалектологический атлас русского языка, в.2. Морфология» 1989 р.) [ЕУМ, с.290].

Зачинателем української лінгвогеографії по праву вважають Костя Михальчука. У додатку до праці «Наріччя, піднаріччя і говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» (1877 р.) вченого наведено першу класифікаційну карту української мови. Виділення наріч і піднаріч відомий мовознавець зробив на основі аналізу попередніх класифікацій, діалектних записів, а також за матеріалом із 59 населених пунктів, обстежених за спеціальною програмою, складеною І.Новицьким. Цю працю, як і карту до неї, високо оцінили у тодішньому науковому світі. Запропоноване тут членування української етномовної території зробило визначальний вплив на усі наступні роботи такого характеру в українській лінгвістиці. Карта К.Михальчука вперше вичленовує три наріччя – поліське, червоноруське та українське із поділом їх на піднаріччя. Пізніші дослідження внесли чимало істотних корективів у межі, визначені К.Михальчуком. Як зазначає А.Залеський, невиправданим було віднесення більшості говорів Волині і Поділля до українського наріччя (тобто південно-східного), розширення поліського наріччя за рахунок чорноруського піднаріччя і сіверсько-великоруського різнонаріччя. Проте загалом ця карта на той час найбільш реально відтворювала реальний розподіл українських діалектних ареалів [...]. Наступні діалектологічні карти відбивали хитання між дво- і тричленним поділом української етномовної території (наприклад, тричленна карта Н.Н.Дурново, Н.Н.Соколова, Д.Н.Ушакова («Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии», 1915 р.), двочленна А.И.Соболевского («Очерк русской диалектологии. 111. Малорусское наречие», 1892 р.).

Нестача матеріалу поступово переорієнтовували діалектологічні дослідження від проблем класифікації українських говорів до вивчення окремих просторових одиниць – говірок, говорів, їхніх меж та у цих межах окремих діалектних особливостей. Так, починаючи з 20-х років з'являються праці із визначенням ареалів окремих діалектних особливостей (П.Бузук «Діалектологічний нарис Полтавщини», 1929 р. – уміщено 3 карти із штриховим позначенням ареалів окремих діалектних форм прикметників і дієслів; Його ж. «Спроба лінгвістичної географії Беларусі», 1928 р. – тут на 20 фонетичних і морфологічних картах подано явища, що продовжуються в українських поліських говірках). На думку Ф.Жилка, першою в україністиці працею, де послідовно застосовано метод лінгвістичної географії і визначено межі ареалів окремих діалектних елементів, є монографія І.Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (Прага, 1938 р.). На п'яти доданих картах автор синтезує межі 39-ти ареалів фонетичних і морфологічних явищ закарпатських говірок, у деяких випадках зіставляючи із тогочасними політичними й етнографічними межами Закарпаття [АУМ, I, с.7]. Перша спроба інтерпретації лінгвістичних меж у зіставленні з феодально-територіальними утвореннями належить К.Дейні при дослідженні говірок Волині й Поділля («Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe», Тернопіль, 1938 р.). Здійснюється спроба визначити межі окремих південно-західних діалектних утворень (А.Княжинський. Межі Бойківщини, 1931 р.).

Першим друкованим регіональним атласом на українському матеріалі є праця Ю.Тарнацького з охопленням говірок північної частини Волинської та Рівенської областей України й півдня Берестейщини («Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)», 1939 р.). Впродовж 1935 – 1939 рр. К.Дейна збирає матеріал до атласу українських говірок Тернопільщини. Праця, однак, вийшла як монографія з додатком 8 карт ізоглос лише 1957 року. У 1956 – 1964 роках виходить атлас говірок давньої Лемківщини З.Штібера.

Найбільшим на сьогодні регіональним атласом є праця Й.Дзєндзелівського «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України: лексика», що вийшов у трьох частинах (ч.І – 1958, ч.ІІ – 1960, ч.ІІІ – 1993). В атласі представлено 270 карт і 29 карт

ізоглот. Тут скартографована лексика різноманітних тематичних груп, зокрібно й ономастичний матеріал із 212 населених пунктів.. На картах протиставлені різнокореневі лексеми, словотвірні деривати, фонетичні й акцентні варіанти. Ізоглоти на зведених картах визначають діалектне членування закарпатського ареалу і дозволяють простежити райони найбільш інтенсивних контактів із словацькою, угорською та іншими мовами. У додатку до монографії «Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі» (1969 р.) автор додає 16 карт ізоглот, окреслюючи ареали словакізмів, полонізмів, германізмів тощо.

Говірки Центральної України стали об'єктом спроб регіонального картографування в працях В.Ващенко («Лінгвістична географія Наддніпрянщини», 1968 р.; «З історії та географії діалектних слів», 1962 р.). На сітці в 180 населених пунктів автор простежує поширення деяких діалектних лексем. Загальна кількість опублікованих карт – 160. Протягом 1980 – 1991 років колектив україністів Інституту слов'янознавства Польської академії наук під керівництвом Я.Рігера випустив 7 зошитів атласу бойківських говірок. На картах подано матеріал не тільки із власне Бойківщини, а й суміжних земель.

Українські говірки Словаччини відбиті на картах «Атласу українських говірок Східної Словаччини» (1991 р.) В.Латти, «Лінгвістичному атласі українських говорів Східної Словаччини» (т.І – ІІ, 1981 – 1989 р.) З.Ганудель. Говірки північного наріччя басейну Прип'яті представлені у праці Т.Назарової «Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті» (1985 р.). Лексичні явища говірок Слобожанщини подано в «Лінгвістичному атласі лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок» (2003 р.) К.Глуховцевої. Тут репрезентована просторова варіативність лексики названого ареалу на двох хронологічних зрізах – за етнографічними свідченнями кінця ХІХ і докладними польовими записами діалектного матеріалу кінця ХХ століття, що уможливило відбиття діахронних змін. Сітка атласу – 104 населені пункти Східної Слобожанщини в межах України. К.Герман уклав і видав лінгвістичний атлас покутсько-буковинських говірок («...»). У таких регіональних атласах звертається особлива увага на вузькодіалектні явища, факти, які, однак, можуть мати виняткове значення як з погляду мовної історії, так і сьогодення.

Україномовний матеріал представлений також в міжнародних лінгвогеографічних працях, зокрема «Загальнокарпатському діалектологічному атласі» (ЗДА), «Загальнослов'янському лінгвістичному атласі» (ЗЛА), «Лінгвістичному атласі Європи» (ЛАС).

Як твердить А.Залеський, на середину ХХ століття слов'янська діалектологія нагромадила великий матеріал, у тому числі лінгвогеографічний. Тому перед славістами постало нове завдання – підняти вивчення слов'янських говорів на вищий рівень. Так виникла ідея підготовки Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (ЗЛА), який мав бути першим у світі атласом цілої сім'ї споріднених мов. [Залеський, с.239]. Проект атласу обговорювався на першому Міжнародному з'їзді славістів 1929 року. Однак політична ситуація у Європі 20-30 років перешкодила втілити цей задум.. До цієї ідеї повернулися у повоєнний час. Упродовж десяти років (1965 – 1975) вперше славісти за єдиною програмою, що охоплює 3454 питання, обстежили усі слов'янські мови і записали єдиною транскрипцією діалектні матеріали з говірок 850 населених пунктів усіх слов'янських країн, а також тих сусідніх, де тривало проживало слов'янське населення. Вважається, що ЗЛА поклав початок серії атласів третього покоління, у якому відображено явища цілої групи споріднених мов. Якщо національні атласи покликані відбити внутрімовну діалектну диференціацію, то цей атлас «ставити своїм завданням виявити такі міжмовні і діалектні ізоглоти, які суттєві для територіальної диференціації слов'янських мов (діалектів) у цілому» [Залеський, с.240]. Загальнослов'янський лінгвістичний атлас виходить у двох серіях: фонетико-граматичній і лексико-словотвірній. Перший випуск першої серії (1988 р.) присвячений рефлексам давнього h (ятя) у слов'янських мовах і був підготовлений до друку в Белграді. Перший випуск другої

серії (1988 р.) вийшов у Москві і присвячений лексиці предметно-понятійної групи «Тваринний світ». На сьогодні є вже 10 випусків ЗЛА. Чергові томи атласу готуються національними славістичними комітетами і виходять в окремих слов'янських країнах. У роботі над цією працею активно працювали і продовжують працювати українські вчені.

У названих вище лінгвогеографічних працях відбито мовний матеріал, що є результатом розвитку колишнього єдиного мовного простору або етнічної одності.

Інше завдання було поставлено перед «Лінгвістичним атласом Європи» (ЛАЄ). У ньому представлений матеріал генетично неспоріднених мов (діалектів), або споріднених досить віддалено. В атласі подано матеріал з майже ста європейських мов, які об'єднуються у 21 мовну групу. Перший, лексичний питальник включав 546 питань із 65 понятійно-предметних груп. За цим питальником обстежено 2500 населених пунктів у всіх країнах Європи, зокрібно в Україні – 69. Дослідження за програмою до ЛАЄ зосереджувалися у відділі діалектології Інституту української мови НАН України. Матеріал у вигляді форм-еталонів передавався до балто-слов'янського департаменту (усі мови європейського континенту поділено на 8 департаментів: балто-слов'янський, романський, центральногерманський, північногерманський, угро-фінський, тюрксько-монгольський). 1983 року вийшов перший випуск. З 19 карт, вміщених у ньому, 14 – так звані ономасіологічні. На них відтворено лексичне розмаїття на позначення таких об'єктів, як сонце, місяць, туман, хмара, вітер, райдуга, град, сніг, калюжа, ставок, озеро, море, річка. А.Залеський зауважує, що атлас належить до категорії інтерпретаційних з досить високим ступенем узагальнення картографованого матеріалу. Тобто тут представлений не «сирий» номінаційний матеріал, а узагальнені на основі етимологічної спорідненості номінативні категорії. Вперше у світовій лінгвогеографії тут зроблені мотиваційні карти. Так, для номінації коника найбільш поширеними є назви, що пов'язані з такою його характерною властивістю, як стрибання [Залеський, с.242-243]. Виявлено, що збіги «внутрішньої форми» слів у різних європейських діалектах підлягають певним закономірностям і щодо територіального поширення. Лінгвогеографічне зіставлення способів мотивації – це, по суті, новий розділ компаративної семасіології. Продовжується робота із збору матеріалу за питальником з розділів граматики і фонетики.

2.3. Лінгвогеографічні карти, їх типи. Легенда карти. Поняття ізоглоси. Коротка характеристика «Атласу української мови»

Лінгвогеографічні карти будуються з урахуванням загальних завдань того чи іншого атласу, об'єкту картографування тощо. Їх поділяють за характером охоплення території, представленою мовною проблематикою, способом умовних позначок – зовнішнім оформленням, рівнями передачі тих чи тих явищ і таке інше. Іноді подаються зведені карти ізоглос ряду явищ. Так, у першому томі АУМ карти охоплюють Полісся, Середню Наддніпрянщину і суміжні землі, у другому – Волинь, Наддністрянщину, Закарпаття і суміжжя, у третьому – Донеччину, Нижню Наддніпрянщину, Причорномор'я, Крим і суміжні землі. За мовною проблематикою вони здебільшого фонетичні, хоч є й морфологічні, синтаксичні, словотвірні, лексичні. За об'єктом картографування – фіксація територіальних виявів на різних мовних рівнях з проекцією на літературний стандарт. Більшість карт «Атласу української мови» має об'єктом діалектні факти і явища сучасного синхронного зрізу. Проте у деяких випадках графічно передано еволюцію того чи того явища, тобто його діахронію. Такі карти наводяться у третій, підсумковій частині третього тому цієї праці.

Легенда лінгвогеографічної карти - система умовних позначок, що передають на карті поширення мовного явища або явищ.

Ізогласа - лінія на лінгвогеографічній карті, яка окреслює межі поширення певного мовного явища (фонетичного – ізофона, лексичного – ізолекса, фразеологічного – фразеогласа, морфологічного – ізоморфа, синтаксичного – ізосинтакса тощо).

«Атлас української мови» (скорочено – АУМ) на сьогодні є найбільшим досягненням українських діалектологів й лінгвогеографів. За своїм розмахом, кількістю виконавців, повнотою охопленням етнічної території тощо ця праця не має собі рівних в історії українського мовознавства.

Спочатку атлас задумувався як діалектологічний. Навіть програма для збирання матеріалу, яку уклав Б.Ларін і яка обговорювалася і була затверджена на II Республіканській діалектологічній нараді 1948 року в Києві, носила назву «Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови». І хоч ця програма складалася з урахуванням попереднього досвіду (програми К.Михальчука і А.Кримського, К.Михальчука і Є.Тимченка, укладання питальника до атласу російської мови), все ж сама назва звужувала завдання і зміст праці. У ході роботи було розширено завдання і, отже, змінено тип атласу. Він повинен був відбивати не тільки функціонування територіальних діалектів у їх синхронних структурно-системних зв'язках з урахування діахронії їх розвитку, а й відображати в ареальній проекції співвідношення літературно-нормативних і діалектних елементів, виявляти діалектну основу літературної мови на різних структурних рівнях. Виходячи із такої оновленої проблематики, праця отримала назву Атлас української мови.

Робота над АУМ почалася ще до Другої світової війни, у кінці 30 – початку 40 років минулого століття. Впродовж 1940 року була надрукована програма і проходила перевірка зі збору польового матеріалу за нею. Дещо раніше, 1935 року, було укладено «Квестіонар до лінгвістичного атласу української мови», що охоплював морфологію й лексику і за яким було обстежено деякі говірки Волині і Галичини, почалося картографування зібраного матеріалу.

На I Республіканській діалектологічній нараді, що відбулася у Києві 1941 року, було ухвалено збирати матеріал зі всіх українських земель, щоб створити загальнонаціональний атлас. Однак війна перервала роботу, і праця над АУМ відновилася фактично аж 1948 року. Було ухвалено, що українська мовна територія буде розділена на 6 частин, кожна з яких представлятиме окремий том атласу. Однак у ході пробного картографування з'ясувалося, що шість частин надто подрібнює територію. Тому в ході наступних напрацювань у кінцевому підсумку маємо чотири частини, поміщених у трьох томах [АУМ, с.9].

Перший том – Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі (центральна і східна частина Житомирської, західна частина Сумської, центральна і східна частина Вінницької, Черкаська, центральна і західна частина Полтавської, невелика західна частина Харківської, майже вся Кіровоградська, північно-західна частина Дніпропетровської, невелика північна частина Одеської та Миколаївської областей України, а також частина Гомельської області Білорусі і Курської області Російської Федерації).

Другий том – Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі (Ровенська, Волинська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська, західна частина Житомирської, західна частина Вінницької областей України, українські говірки у Білорусі (Берестейщина), Молдові і Румунії (Південна Буковина), Польщі (Лемківщина, Холмщина, Підляшшя), Сербії, Хорватії, Чорногорії).

Третій том, перша частина – Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі (Донецька, Луганська, майже вся Харківська, східні частини Сумської, Полтавської, Дніпропетровської,

Запорізької областей України, південні частини Курської, Білгородської, Воронежської, західна частина Ростовської областей Російської Федерації).

Третій том, друга частина – Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі (більші частини Одеської та Миколаївської, західна частина Запорізької, Херсонська області, Автономна Республіка Крим України, Краснодарський край Російської Федерації та українські говірки півдня Молдови).

У третій частині третього тому містяться зведені карти ізоглос (комплексні карти) ареалів трьох томів, які охоплюють усю українську мовну територію.

Для всього атласу визначено сітку в 2359 населених пунктів. Оскільки діалектна диференціація виявлена нерівномірно у різних районах української мовної території, тому кожний том становить відносно самостійну одиницю у тому сенсі, що і густота сітки обстежуваних населених пунктів, і тематика карт не завжди збігаються. Важливим було відбити диференціацію саме того чи того регіону.

Систематизація карт в усіх томах АУМ здійснена за мовними рівнями і не зв'язана з питаннями програми (самі ж питання можна віднайти у коментарях до тої чи іншої карти) – фонетико-фонологічний, лексичний, словотвірний тощо. Фонетичні карти у свою чергу об'єднані у дві групи – явища вокалізму і явища консонантизму, а в межах груп – у відповідні тематичні цикли (наприклад, рефлексі h). Морфологічні явища (словотвір і словозміна) подаються на картах за частинами мови. Із синтаксичних явищ спочатку подані ті, які характеризують словосполучення, а потім – речення. Карти лексичного рівня систематизуються за тематичними групами: «садиба», «сільськогосподарські будівлі», «побутові речі», «рослини», «тварини» тощо.

У кінці кожного тому поміщені ізоглосні карти ареалів. Вони розташовуються за територіальним принципом відповідно до виявленого діалектного членування.

Увесь матеріал записаний за допомогою системи знаків, які складають науково вмотивовану фонетичну транскрипцію. Із самого початку розгортання роботи над АУМ складання детальної і зручної у користуванні фонетичної транскрипції було одним із найважливіших завдань. Так, в основу транскрипції, доданої до «Питальника» 1940 року, було покладено транскрипцію М.Наконечного, яку він виробив для «Програми з української діалектології для філологічних факультетів університетів і факультетів мови й літератури педагогічних інститутів» і яка містила переважно діакритичні знаки. До Програми 1948 року транскрипцію уклав Б.О.Ларін. У травні 1949 року на III Республіканській діалектологічній нараді уперше в історії української діалектології ухвалено фонетичну транскрипцію, обов'язкову для усіх мовознавців республіки. Перші експедиції показали й деякі мінуси транскрипції Б.О.Ларіна, тому 1956 року появилася її покращений варіант. Остаточний варіант транскрипції, за яким відтворений матеріал АУМ, був схвалений XIII Республіканською діалектологічною нарадою, а після доповнень й уточнень відділом діалектології був затверджений ученою радою Інституту мовознавства імені О.Потебні 1971 року. Нова транскрипція орієнтує на детальне відбиття артикуляції звукових виявів фонем української літературної мови й діалектів. Система позначень ґрунтується на принципах синтетичності й аналітичності: для кожного звука є окрема літера, а для кожної фонетичної риси – певна діакритика до літери.

Відповідно до вимог інструкції діалектний матеріал спочатку добирався серед трьох вікових груп місцевого населення: молодшого (10-20 років), середнього (30-45 років) і старшого. Починаючи з другої половини 50-х років минулого століття основними інформаторами були люди старшого віку, а для перевірки, доповнень і уточнень залучали людей інших двох вікових категорій.

Відповіді на питання й суцільні тексти записувалися від корінних мешканців, знавців місцевої говірки, які відзначалися добрим мовним чуттям, нормальним слухом, без вад мовного апарату і не зазнали або зазнали мало впливу літературної мови.

Об'єктом картографування «Атласу української мови» є територальні вияви української мови на різних рівнях мовної структури з проєкцією на стандартизований варіант – літературну норму. Більшість карт відбивають синхронні мовні явища, частина – діахронні. На підсумкових картах подані ізоглоси чи їх пасма як відбиття територіальної диференціації мови.

Основним принципом побудови карт АУМ є диференціація за допомогою графічних засобів, основним із яких виступає колір. Ряди реалізацій (фігури, штрихування, фони, ізоглоси), гама кольорів мають чітке призначення і послідовність у застосуванні. Так, першим виступає колір червоний, який відбиває таке просторове мовне явище, яке є і в літературній мові. Це дає можливість чіткіше побачити діалектну основу літературно мовного стандарту.

На загал «Атлас української мови» став найбільшим досягненням українських діалектологів та лінгвогеографів і посідає чільне місце у слов'янській та європейській лінгвістиці.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення ареалогії?
2. Що таке територіальний і картографічний простір мовного елемента? Що таке ареал?
3. Які є типи ареалів і чим вони зумовлюються?
4. Що таке ізоглоса (ізофона, ізолекса, ізоморфа, ізосинтакса, фразеоглоса), пасмо ізоглос?
5. Дайте визначення ядра і периферії говору (діалекту.)
6. Кого вважають зачинателем української лінгвістичної географії?
7. Як поділяються лінгвістичні атласи за характером охоплення території і мов (діалектів)? Наведіть кілька прикладів.
8. Дайте коротку характеристику Атласу української мови.

Література

1. Атлас української мови. – У 3-х томах. Т.1. – К.: Наукова думка, 1984. – С.8 –17.
2. Жилко Ф. Ареальні системи української мови / Ф. Жилко.// Мовознавство, 1990. - №4.
3. Залеський А. Нові рубежі лінгвістичної географії / А. Залеський. // Наука і культура. Україна. – Вип.22. – К.: Т-во «Знання», 1988. – 520с., іл. – С.236 – 243.
4. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. / Л. Коць-Григорчук. – Нью Йорк – Львів, 2002. – 268с.
5. Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наукова думка, 1994.

Тема №3. Просторові одиниці української мови

(наріччя і говори)

Українська мова у своїх головних і водночас специфічних на загальнослов'янському тлі рисах становить одність. Отже, ці риси притаманні не тільки літературному варіантові, а й абсолютній більшості її говорів. Сюди слід віднести, наприклад, нові звуки на місці давніх о, е у закритих складах, злиття ы та і, рефлексии h, ствердіння приголосних перед е,и, наявність м'якого ц', збереження кличного відмінка тощо. Звичайно, повної тотожності на всьому просторі функціонування української мови, як і будь-якої іншої, немає. Іншими словами, українська мова виявляє віддавна просторову здиференційованість. Про причини такої диференціації йшлося у першій темі. В.Німчук, наприклад, акцентує на таких двох внутрішніх факторах, як: -нерівномірність процесу витіснення старовинних елементів новими, перспективними; -неоднакове розповсюдження місцевих інновацій [Німчук, с.25]. На сьогоднішній день українська діалектна мова – це складна система, яка об'єднує ряд просторових одиниць різної ієрархічної підпорядкованості. Найбільшими одиницями є наріччя (діалекти). Їх у сучасній діалектології виділяють три – південно-східне, південно-західне і північне (поліське). Кожне із них має у своєму складі ряд говорів. Найбільшу здиференційованість виявляє південно-західне наріччя, що зумовлено насамперед історичними причинами. Тричленна класифікація підтверджена значною кількістю монографічних досліджень та лінгвогеографічних праць, насамперед Атласом української мови.

Зупинимось коротко на характеристиці наріч і їх говорів.

3.1.Південно-східне наріччя

Південно-східне наріччя розповсюджене на теренах середньої течії Дніпра, степової і Слобожанської України, а також поза межами теперішніх державних кордонів – на Курщині, Білгородщині, Воронежчині, Ростовщині і Кубані. Разом з говірками північного наріччя функціонують серед українських переселенців у Краснодарському і Ставропольському краях, на Поволжі, Далекому Сході, в Сибіру, Казахстані, на півночі Киргизстану.

Північна межа південно-східного наріччя проходить по умовній лінії Коростиш) південніше Києва)Прилуки) Конотоп) і далі по р. Сейму до російської мовної території; на заході по умовній лінії Фастів Біла Церква Ставище Тальне Первомайськ _ Ананьїв. У складі цього наріччя виділяється три говори: середньонаддніпрянський, слобожанський та степовий, з яких лише перший належить до говорів давньої формації, а два інші — пізнішого утворення. Середньонаддніпрянський говір має частково північну діалектну основу. Слобожанський і степовий виникли як наслідок переселення і дозаселення людності протягом 15 – 17 століть та у пізніші часи. Південно-східне наріччя побутує на території з найчисельнішим порівняно з двома іншими наріччями українським населенням, а його говори найоднорідніші.

Південно-східному наріччю властивий шестифонемний наголошений вокалізм, який в основних виявах фонем мало чим відрізняється від вокалізму української літературної мови. Однак у частині говірок спостерігаються риси, характерні для північного наріччя, напр.: збереження [o], [e] в ненаголошеній позиції на місці етимологічних [o], [e]: гвозд'ки, 'беседа, по'шоў; у ненаголошеній позиції немає розрізнення фонем [e], [и]: ние'су, вие'ду, жеи'ве, бие'реза, сие'ло.

Для більшості говірок характерне помірне «укання»: зоу'зуля, коу'жух, а в ряді говірок фонему [o] у ненаголошеній позиції заступає фонема [y]: ту°'бі, пу°'жар. У правобережних

середньонадніпрянських говірках можуть і не пом'якшуватися приголосні перед [i]: стіл – ст'іл, тік – т'ік, що зближує їх з деякими південно-західними говірками. У системі консонантизму південно-східного наріччя у більшості говорів фонема [ф] заступається звичайно [х], [хв]: 'тухлі, х'вабрика, бух'вет; обмежено вживаються африкати [дж], [дз], [дз'], замість них виступають відповідно [д], [ж], [з]: 'ход'у, бу'жу, зво'нок, жере'ло; наявний альвеолярний (т. з. середній) [л°], що найчастіше виступає у полтавських говірках: гол'о'ва, бу'л'и, мол'о'ко. У більшості говірок розрізняється твердий [р] і м'який [р'], хоч у кінці складів та слів переважає твердий [р]: зо'р'а, р'ад, 'радії. Проте у лівобережних (східнополтавських) говірках поширений також м'який приголосний [р'] у середині складу та у кінці слів: 'р'ама, гр'а'ниц'а, коб'зар', ба'зар'. Дзвінкі приголосні у кінці слів та перед глухими переважно зберігають свою дзвінкість: дуб, мо'роз, 'рибка, 'казка. Виступають подовжені м'які приголосні перед новим закінченням –а іменників середнього роду: 'зіл'л'а, веи'с'іл'л'а, ко'лос'с'а.

На морфологічному рівні спостерігаються такі ознаки: переважання закінчення –ові, –еві у формах Д.в. і М. в. однини іменників чоловічого та іноді середнього роду: х'лопцеві, ко'неві, б'ратові, 'серцеві – рідше – х'лопц'у, ко'н'у; закінчення –ойу, –ейу в О.в. однини іменників жіночого роду, в узгоджуваних з ними прикметниках і займенниках: ру'койу, но'гойу, зеим'лейу, 'син'ойу, то'бойу; чітке розрізнення прикметників твердої і м'якої групи: 'гарний, 'добрий – 'літн'ій, 'син'ій; вживання предметно-особового займенника він (вона, воно) з прийменником переважно без приставного н: до 'його, з йім; поширеність інфінітивів із суфіксами –ти, –ть: хо'дити – хо'дит', но'сити – но'сит'. Проте із наголошеним суфіксом виступає тільки –ти: нес'ти, пек'ти, вез'ти. Поряд із формами хо'жу, во'жу, про'шу, ко'шу, кру'чу (здебільшого у середньонадніпрянському говорі), виступають форми хо'д'у, во'з'у, про'с'у, ко'с'у, кру'т'у (у степових і слобожанських говірках); у дієсловах другої дієвідміни у слобожанських і степових говірках виникли форми типу 'носе, 'робе, 'лазе за аналогією до дієслів першої дієвідміни; широко представлені усічені форми у дієсловах першої дієвідміни: зна, гука, дума, пи'та; поширені форми майбутнього часу хо'дитиму, пи'сатимеш, прац'у'ватимемо поряд із складеними формами буду хо'дити, будемо пи'сати.

Серед синтаксичних ознак південно-східного наріччя виділяють багатозначність сполучника де, що вживається замість куди, який, що; обмежене вживання сполучника але та його заступлення сполучниками так, та, а, но (ну) [Бевзенко, с.233].

У лексиці південно-східного наріччя є чимало росіянізмів, а також, особливо в степових говірках, тюркізмів, болгаризмів, запозичень з романських мов. Лексичні ареали цього наріччя, на думку вчених, нечіткі, розмиті [УМЕ, с.445].

Середньонадніпрянський говір – єдиний у південно-східному наріччі, що належить до старожитніх. Це – його генетичне ядро. Поширений у південних районах Київської, південно-західних – Сумської, Черкаської, Полтавської, північних – Кіровоградської і Дніпропетровської областей; межує на півночі з середньополіським і східнополіським, на сході зі слобожанським, на півдні зі степовим, на заході з подільським і волинським говорами. Відзначається незначною внутрішньою диференціацією, зумовленою впливами південно-західного і північного наріччя. До речі, карта говорів Ф.Жилка цілком виразно відбиває наявність помітної частини явищ південно-західного наріччя у говірках Полтавщини. Деякими виразними рисами розрізняються правобережночеркаські та східнополтавські говірки. Середньонадніпрянський говір системно і структурно близько стоїть до нової української літературної мови. «Українська мова. Енциклопедія» подає його вокальну систему у таких двох основних виявах:

1) шестифонемний наголошений вокалізм:

і у
и о
е
а

2) ненаголошений вокалізм залежно від ступеня збереження основних виявів фонем:

а) і у б) іу/оу

и/е о и/е

а а [УМЕ, с.534]

Переважно у північних говірках цього говору давня фонема [о] в новозакритих складах змінилася на [і] непослідовно, тому тут відзначено форми воз, 'костка, по'рог, 'радо́ст'. У частині полтавських говірок поширений особливий вияв [л°] — ясенний або альвеолярний, так званий напівм'який «полтавський»: бу'л'а, мол'о'ко, хо'дил'и. Крім північної зони, наявні протетичні приголосні в, г, й: во'рати, гис'кадра, Га'деса, йіроп'лан. У частині правобережних говірок, сусідніх з подільськими, відсутня м'якість приголосних перед [і]: тік, сніп, сліў. Деякі говірки зберігають опозицію м'яких і твердих ж ~ ж', ш ~ ш', ч ~ ч' у позиції перед а: кур'ч'а, лош'а, волоч'ат'. Переважно рідше вживаються африкати [дз] та [дж]. Їх заступають відповідні щілинні [з] (зв'ін, 'зеркало), та [ж] (хо'жу, си'жу. Проривний [г] часто замінюється фарингальним [г] ('дзига, 'гудзик), а фонема [ф] – [х], [кв], [хв], [п], [в], [м]: квар'тух, х'вабрика, 'хорма). Після губних приголосних замість епентетичного [й] появився [н']: 'полумн'а, мн'а'кий. Звукосполучення [чн] змінилося на [шн]: поміш'ник, руш'ний. Оглушення дзвінких приголосних спостерігається лиш у частині лівобережних говірок: одтка'зати. У правобережних говірках фіксується парокситоновий наголос займенників 'мого, т'вого, 'того, числівника од'ного.

Серед граматичних ознак виділяються такі: переважання закінчення -ові, -еві ('бат'кові, ко'неві); збереження протиставлення твердої і м'якої груп іменників, хоч в окремих говірках фіксується аналогічний вплив твердої групи: ко'н'ові, 'гайом, то'пол'ойу; у формах Р.в. однини іменників жіночого роду третьої відміни виступає закінчення -и ('соли, 'радо́сти); у деяких полтавських говірках у Д. і М.в. множини іменників другої відміни з наголосом на основі зберігаються закінчення -ім, -іх ('конім, на 'кон'іх), а іменники колишніх ї-основ у Д.в. однини мають паралельні закінчення -ові і -ат (те'л'ов'і і те'л'атов'і); іменники першої відміни у Р.в. множини можуть мати варіанти закінчень: ø, -іў, -иў, -оў (баб – ба'біў, сес'тер – 'сестриў, стріх – ст'ріхоў); з дублетними формами вказівні займенники та, ца у Р. та О.в. однини ('тойі, 'тейі, 'тійі і ті'йейі, 'тійу, 'тойу, 'тейу і ті'йейу), у перехідних говірках до північного наріччя поширені стягнені форми прикметників чоловічого роду кра'сиви, моло'ди; у перехідних говірках до слобожанського говору твердий різновид відмінювання прикметників переважно заступається м'яким ('чорн'ій «чорний», 'біл'ій «білий», на 'гарн'іх; форми 3-ї особи однини дієслів першої дієвідміни з основою на -й-бувають усічені (слуха, зна) і повні (слухайе, знайе); відбувається частковий аналогічний вплив закінчень першої і другої дієвідмін (воз'ат' і воз'ут', точ'ат' і точ'ут').

Середньонаддніпряньський говір зберігає велику кількість лексичних діалектизмів, наприклад: кл'уй'дериво «дятел», пши'ничка «кукурудза», па'рок «сніп соломи для покриття даху», 'ріпа «картопля» та ін.

Слобожанський говір сформувався пізніше, приблизно у XVI –XVII століттях. Він виник у результаті дозаселення Слобожанщини людністю головно зі східного Полісся та

Наддніпрянщини, частково Поділля. Поширений у південно-східних районах Сумської і Харківській, північних районах Луганської областей, а також на суміжних землях Росії (Курська, Білгородська, Воронежська і Ростовська області). Межує на сході з південноросійськими говірками російської мови, на півдні — зі степовим, на заході — із середньонаддніпрянським говорами. П.Гриценко відмічає, що слобожанський говір внутрішньо здиференційований мінімально, а структура наголошеного вокалізму має такий вигляд

типовий	і	у;	зрідка
вияв	и	о	і ы у;
	е		е о
а		а	

Другий тип поширений у зоні безпосереднього контакту з південноросійськими говірками. Ненаголошений вокалізм варіюється залежно від ступеня збереження основних виявів фонем і може мати такі типові структури:

а) і у, б) і у
и/е и о
а а [УМЕ, с.561].

У слобожанському говорі сильніше, ніж у середньонаддніпрянському, виявляється «укання», інколи [о] може повністю або частково заступатися [у]: суо'бі, ту'б'і, боу'лит', пу'жар, хоу'мут. Під впливом «укання» виникло гіперичне окання — хр'ін — хрон, одо'ва, о'т'уг. У ненаголошеній позиції зберігається [и], а [е] зазнає помітного звуження до [и]: ди'вис'а, вис'на, си'ло. На місці епентетичного [й] з'являється [н']: 'вимн'а, 'полумн'а. У частині північних говірок цього говору розрізняється пом'якшена вимова приголосних перед [і], що походить з [h], і непом'якшена перед [і] з [о]: тік, лій і д'ід, с'іно. У середині складу часто виступає м'який [р'] — 'р'ама, ко'мор'а. Спорадично, переважно у північній зоні, пом'якшуються шиплячі (ло'ш'а, 'ч'удо), відсутні протетичні приголосні (уж, ухо, оддій'ти. Дзвінки і глухі приголосні здебільшого протиставляються, оглушення дзвінких перед глухими і в кінці слова спостерігається рідко.

У морфології слобожанського говору фіксуються такі явища: хоч здебільшого протиставляється твердий і м'який різновид відмінювання іменників, проте спостерігається також уніфікація за твердим різновидом (ко'н'ом, до'лон'ойу, но'жом); іменники третьої відміни часто виступають з подвійними закінченнями [і] — [и]: 'шерст'і — 'шерсти, 'кост'і — 'кости, 'соли. Такі ж закінчення властиві іменникам середнього роду колишньої п'ятої відміни у Р.в. ('вимйа — 'вимейн'і — 'вимейни, теи'л'а — теи'л'ати — теи'л'ат'і) і О.в. однини (те'л'ам — те'л'ом — те'л'атом), у М.в. множини іменників другої відміни (на 'кон'ах — на 'кон'іх). У північній зоні слобожанського говору виступають стягнені форми прикметників у Н.в. множини: чу'жи, 'добри. У Н.і З.в. однини прикметники твердої групи чоловічого роду отримують закінчення за аналогією до м'якої: 'с'ір'ій, зеи'лен'ій. Форми інфінітива вживаються як із суфіксом -ти, так і -ть, зрідка — -т (хо'дити — хо'дит' — хо'дит). У дієсловах першої особи однини дієслів теперішнього часу відсутнє чергування приголосних основи ('воз'у, 'нос'у, 'ход'у). Аналогічним впливом дієслів першої і другої дієвідмін пояснюються форми третьої особи однини ('ходить' — 'ходе, 'робит' — 'робе) та множини ('нос'ут', 'воз'ут').

Спорадично вживаються дієприслівники на –а: 'ход'а, с'тойа, 'сид'а. У словотворі наявні локальні суфіксальні утворення на –уш-, –ак-, –ей-, –ет-: лі'вуша, ліў'шак, глуш'пей, глуш'пет «глухий».

Зустрічаються у говорі й лексичні ареалізми: хо'біт'а «відходи після молотьби колосків», степ «цілина», 'відволож «відлига», 'сівеирко «холодно», нас'тіл'ник «скатертина».

Степовий говір теж належить до новожитніх, або говорів нової формації. Це найпізніший за часом формування і водночас найбільший за територією поширення говір української мови. Охоплює південні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Автономну Республіку Крим; окремі райони (крім західних) у Миколаївській та (крім північних) Одеській областях, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області. Поширений також у Ростовській області та Кубані Російської Федерації. Межує на півночі з середньонаддніпрянським, на північному сході зі слобожанським говором, на південному заході з румунськими і молдавськими говірками, на північному заході з подільськими, на сході з російськими говірками. Степовий говір активно формувався у 16 —18 століттях на середньонаддніпрянській і слобожанській діалектній основі, із вкрапленнями говірок північного і південно-західного типів. У зв'язку із переселеннями іногородців зазнав впливу говірок російської, болгарської, сербської, грецької, німецької та деяких інших мов. На думку вчених, у межах говору невиразно виділяються наддніпрянські, західностепові і південнобессарабські говірки. «УМЕ» подає таку систему наголошеного і ненаголошеного вокалізму: 1)наголошений вокалізм шестифонемний:

і	у
и	
е	о
а	

2) ненаголошений вокалізм п'ятифонемний, вагративний, може мати такі типові структури:

і	у	і	У
ие(еи)	о	еи(ие)	о
а		а	

У більшості говірок цього говору спостерігається помірне «укання» – переважно перед складом із наголошеними і, у: тоу'бі, зоу'зул'а. Як відштовхування від «акання» та «укання» фіксується гіперичне «окання»: очи'теил', бо'мага, оп'тека, хо'доба. Колишній h дав неоднакові рефлекси: переважно як [i], зрідка як [и], [е], [о], [у]: 'дирка, ц'ул'у'вати. Непослідовно вживаються протетичні приголосні ('вулиц'а, йір'жати, але 'острий, 'уса). У деяких говірках наявна пом'якшена вимова [ч] (кур'ч'а, ч'у'жий). Західностепові говірки знають ствердіння [р] усередині складу: зо'ра, га'рачий. У цій же зоні дзвінкі приголосні у кінці слів та перед глухими нерідко оглушуються: хл'іп, 'т'ашко. Інколи фіксується вживання [ф] замість [хв] (фа'лити, фіст) і [х] замість [ф] (хунт). Унаслідок вирівнювання основи в іменниках першої і другої відмін відсутнє чергування задньоязикових приголосних г, к, х із шиплячими і свистячими приголосними: (с'вах'і, на до'рог'і, ру'к'і, доч'к'і).

Серед морфологічних діалектизмів впадають в очі наступні. В О. в. однини іменники першої відмінни можуть мати дублетні закінчення –ойу, –ей – –ой, –ей: зем'л'ойу – зем'лей, ду'шою – ду'шой, 'хатою – 'хатой. У західностепових і південнобессарабських говірках відчутний вплив твердої групи відмінювання іменників на м'яку і мішану: 'з'ат'ові, ко'н'ом, но'жом, кова'л'ові. В іменниках середнього і жіночого роду помітне поширення закінчення

-ів: ба'б'іў, ха'т'іў, 'ноч'іў, кур'чат'іў, тел'ат'іў. У формах не-прямих відмінків особових займенників відсутній прис-тавний [н]: коло 'йейі, на 'йіх, до 'його. У західностепових і південнобессарабських говірках інфінітив переважно виступає із суфіксом -ти, а в наддніпрянських і східностепових – із суфіксом -ть: ка'зати – ка'зат', хо'дити – хо'дит'. При дієвідмінюван-ні у першій особі однини відсутнє чергування д, т, з, с із шиплячими: но'с'у, кру'т'у, хо'д'у, во'з'у. Можливе паралельне закінчення третьої особи однини теперішнього часу дієслів другої відміни 'робит' – 'робе, 'носит' – 'носе.

Степовий говір має і лексичні ареалізми, як правило ендемічного характеру: бакай «вибоїна, яма», кирд «велика отара овець», гард «споруда на річці для лову риби».

3.2. Південно-західне наріччя

Південно-західне наріччя охоплює говори на території південно-західних областей України, а також на суміжних землях Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі. Говірки цього наріччя окремими анклавами поширені також у Сербії, Чорногорії, Хорватії, Канаді, США. На півдні і заході межа південно-західного наріччя є одночасно межею зі сусідніми мовами – молдовською, румунською, угорською, словацькою, польською. На півночі умовна лінія проходить через Володимир-Волинський — Луцьк - Рівне - Новоград-Волинський - Житомир - Фастів і відмежовує це наріччя від північного, а умовна лінія Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Ананьїв – нижня течія Дністра від південно-східного наріччя. Усі говори південно-західного наріччя є старожитніми. Значна діалектна диференціація у цьому ареалі зумовлено головню позамовними факторами, насамперед тривалими у часі адміністративними розчленуваннями території між різними державами, що супроводжувалося у певних зонах відмінними інтенсивними впливами чужих мов. Південно-західне наріччя поділяється на три групи говорів: 1) волинсько-подільську (волинський і подільський говори), поширену на території історичних Волині та Поділля; 2) галицько-буковинську (наддністрянський, або опільський, покутсько-буковинський, гуцульський, або східнокарпатський, надсянський говори), поширену на території історичних Галичини та Буковини; 3) карпатську (бойківський, або північнокарпатський, закарпатський, або середньозакарпатський, лемківський, або західнокарпатський говіри), поширену в ареалі Українських Карпат.

Риси, за якими південно-західне наріччя протиставляється двом іншим, охоплюють усі чи більшість його говорів. Серед важливих фонетичних особливостей виділяють наступні. У більшості говорів давні [o], [e] у нових закритих змінилися в [i]: піч, 'осін', кін', ш'іст'. Проте у частині карпатських говорів на їх місці виступають [y], [ū], [и]: кун', кин', прин'ус. Давній h рефлексувався як [i]: пі'сок, 'діло, сніг. У галицько-буковинській групі говорів [a] після м'яких приголосних і шиплячих змінюється на голосний переднього ряду [e],[и],[i]: чіс, тел'а > те'л'е, 'шипка. У частині говорів наявне сильне «укання»: ку'жух, ку'рова, мулу'ко. Карпатська група говорів і надсянський говір галицько-буковинської групи зберігають голосний непереднього ряду [ы]: сын, бы'кы, быў. У подільських і наддністрянських говірках помітне ствердіння [p]: зо'рйа, рйад, бу'рак. Дзвінки приголосні оглушуються у кінці слів та перед глухими приголосними: н'іш, зуп, т'ешко, со'лоткиї. В іменниках середнього роду відсутнє подовження приголосних: во'лос'а – во'лос'е, веис'і'л'и – веис'і'л'а. У морфології виявляються такі ознаки. Наявність флексії -оў, -еў в іменниках жіночого роду О.в. однини та узгоджених з ними прикметниками, порядковими числівниками, деякими займенниками: 'правоў ру'коў, др'іб'ноў 'солеў, мноў, 'третоў до'рогоў. Збереження у багатьох говорах рефлексів давніх закінчень Д. і М. в. множини іменників чоловічого роду -

ом, -ім, -ох, -іх: си'ном, 'братім, 'д'іт'ом, на 'коніх, на 'братіх. Наявність енклітичних та усічених форм займенників м'ї, ми, т'ї, ти, си, с'ї, м'а, т'а, с'а, 'го, 'му, 'ї. Часто виступають редуковані форми вказівних займенників то, се: того, тамто, сесь, сес'а. Зберігаються давні форми інфінітива із кінцевим суфіксом -чи: ('бігчи – 'бічи, 'стригчи – 'стричи, ве'речи) та форми дієслів минулого часу із вказівкою на особу (но'сив-йем, но'сила-м, но'сили-смо, но'сили-сте), а також форм давноминулого часу (був-йем казав, ро'бив бу-йем) та умовного способу (був бим ро'бив). Поширеним є вільне відносно зворотного дієслова розташування форманта с'а, як у препозиції, так і в постпозиції (йа с'а 'т'ішу і йа 'т'ішу с'а).

У словотворі поширеними є суфікси -анк(а), (н)-иц'(а) для утворення назв полів з-під сільськогосподарських культур (стер'н'анка, бура'чанка, барабо'л'анка, 'житниц'а), суфікс -л'(а) для творення назв діючої особи жіночого роду ('брал'а, ко'пал'а, воро'жіл'а) та ін.

Наддністрянський (опільський) говір – один з архаїчних говорів галицько-буковинської групи південно-західного наріччя. Поширений обабіч річки Дністер, з перевагою на лівому березі (більша частина Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей). Значною мірою накладається на історичну територію Східної Галичини. Межує на сході з подільським, на півдні — з покутсько-буковинським, гуцульським, бойківським, на заході — з надсянським говорами та польськими говірками, на півночі — з південноволинським говором.

Об'єднує багато говірок з вузьколокальними особливостями на різних структурних рівнях, що створює його внутрішню діалектну розмаїтість [УМЕ,---]. До фонетичних рис наддністрянського говору належать: 1) шестифонемна структура наголошеного вокалізму:

і у
и о
е
а

2) варіювання ненаголошеного вокалізму залежно від ступеня протиставлення фонем [о]:[у], [е]:[и], [і]:[и] і від особливостей кожної говірки:

а) і у;	б) і оу	в) і у	г) і у
ие ие			іі
и о			
а а	а		а

Перший тип є найпоширенішим. Серед інших ознак виділяються наступні. Перехід [а] після м'яких (чи колишніх м'яких) приголосних в [е], [і],[и]: го'р'ичий, 'д'екувати, 'ш'єпка, 'шч'ісц'и. Сильне «укання»: (куоли'хати, бджу'ла, ру'бити). Наявність приставного приголосного в (у) (воу'р'іх, 'вог'ірок, воу'тава). Втрата [й] без м'якшення попереднього приголосного (цвок, с'вито). Поява намісціепентетичного [й] звуків [л],[н] (здо'ровл'є, 'памн'іт'). Ствердіння [р] усередині складу (бу'рак – бу'рйак, зо'рйа, под'в'іри). Дзвінкі приголосні оглушуються у кінці слів та перед глухими: ніш,'лишка, 'гупка, грип. Спостерігається частіше вживання аффрикат [дж],[дз]: 'садж'є дзер'но, дзеи'леній.

Особливістю акцентуації є наявність парокситонового наголосу займенників ('мого, 'твого), дієслів 1-ї особи другої дієвідміни ('ходжу, 'прошу.

Серед морфологічних ознак фіксуються такі. Закінчення іменників жіночого роду в О.в. однини -оў, -еў (зеим'леў, ду'шеў, голо'воў, со'ломоў). У Р. в. однини іменників жіночого роду переважає закінчення -и (р'і'ли, зеим'ли, 'ночи, лю'бови), а в множині -іў: ба'б'іў, 'коз'іў, 'ноч'іў. У Д. в. однини іменників другої відміни назв осіб виступають закінчення -ови, -еви ('братови, ко'неви – ко'н'ови, 'сватови), а в множині – -ом, -ем, -ім ('кон'ім – 'кон'ем – 'кон'ом). Прикметники у Д. і М. в. однини жіночого роду мають усічені форми (на ви'сок'і го'р'і, 'добр'і д'іўц'і). Займенники зберігають енклітичні форми (ми, ти, т'е, си – с'і, с'е). У третій особі однини і множини теперішнього часу дієслова виступають із кінцевим твердим -т: 'ходить, 'ход'ет, 'носить, 'нос'ит, що є, на нашу думку, давнім праслов'янським явищем цього діалектного масиву. Форми минулого часу інколи зберігають залишки колишнього перфекта (хо'диў – хо'диў-йім, ро'били – ро'били-смо).

У лексичній системі наддністрянського говору є чимало засвоєнь з польської, німецької та деяких інших мов, а також автохтонних архаїзмів: 'нецки «ночви», 'гибел' «рубанок», пйец, 'шарій «сірий», стрій, стрі'йанка, йар «весна». У зв'язку з тривалим побутуванням західноукраїнської мовної практики, зразки цього говору знайшли помітний відбиток у художній літературі, а також у становленні термінологічного і публіцистичного стандарту сучасної української літературної мови.

Надсянський (або долівський) говір також належить до архаїчних говорів галицько-буковинської групи південно-західного наріччя. Поширений переважно по річці Сян та її притоках від річки Стрв'яж на півдні аж до річки Танви на півночі. На території України тягнеться невеликою смугою вздовж кордону у Львівській області (західна частина Старосамбірського і Мостиського районів). Є окремі говіркові масиви в районі Перемишля – Ярослава Республіки Польща. Зазнав значних змін як мовно-територіальне утворення внаслідок значних переселень і винищень носіїв діалекту після Другої світової війни. Багатьма рисами надсянський говір зближується з лемківським, бойківським наддністрянським говорами. На його формування значний вплив мала польська мова через тривалі та безпосередні контакти. Серед фонетичних ознак виділяють наступні. Наголошений вокалізм може мати такі типові структури:

а) і ы у б) і ы у
и и і о
е о е
а а

У ненаголошеній позиції виступають такі фонемі:

а) і/и ы у б) і/и ы у
е е
а а [УМЕ, с.357]

Звук [а] після м'яких і шиплячих приголосних переважно зберігається: пйат', 'шапка, 'з'іл'а. Зберігається давнє розрізнення [і] та [ы] — звук [і] на місці колишнього [*і] після приголосних, крім [ж],[ч],[ш],[р] (ді'тіна, ру'біті), звук [ы] на місці колишнього [*ы] (сыр, дым). У частині західнонадсянських говірок на місці колишнього [*е] виступає [у]: н'ус «ніс», л'уг «ліг». Звук [е] у сусідстві з [р] та після [ж], [ч], [ш], [й] наближається до [а] (бі'раза «береза», 'шастій «шостий»). Наявні звукосполуки [г'і],[к'і],[х'і]: с'ні'г'і, бат'к'і, 'к'іну, 'х'ітри. Спостерігається лабіалізація [а] > [a°], [о] перед [ў]: бра°ў, взаоў, доў. Поширений протетичний г-: го'сика, 'гинчий, Гаме'рика. У першій особі дієслів теперішнього часу

втрачається інтервокальний [й]: (йа 'мау, йа чи'тау). Дзвінкі приголосні у кінці слів та перед глухими зазнають оглушення (мыш, ніш); відбулося ствердіння [с],[ц] у прикметникових суфіксах ('панській, 'л'уцкі).

Хоч наголос у надсянському говорі рухомий, проте у говірках, що зазнали сильного польського впливу, відчутна тенденція наголошувати другий від кінця слова склад (пéчи, 'гора).

У граматиці фіксуються такі діалектні ознаки. Іменники першої відміни під впливом іменником другої відміни у Р.в. мають закінчення –ом: во'дом, ру'ком, до'рогом. В О.в. множини чимало менників зберігають давні закінчення двоїни –има, -іма, -ема: 'дн'ема, коса'р'ема, пал'ц'іма. У Н.в. множини в деяких говірках збереглися архаїчні форми на -ове (газ'дове, ді'дове). Форми двоїни іменників зустрічаються і при числівниках два – чотири: дві моло'дици, штири ка'пус'ц'і). Форми Кл.в. здебільшого збігаються з Н.в., за винятком власних назв. Зустрічаються нестягнені форми прикметників і займенників (та'кійі, ма'льийі) поряд із стягненими та усіченими ('доб'р'і 'д'іти; 'білы сніх, зі'мовы 'міс'іц'). Інфінітиви дієслів з основою на задньоязикові приголосні мають форми на –чи ('бічи, 'стричи). У формах минулого і давньоминулого часу зберігаються сліди колишнього перфекта і плюсквамперфекта: пу'с'йала-м, хо'дили-змо, 'били-сте. Активно використовуються сполучники жи «що», жиби «щоб», прийменник без у значенні «через» (без в'ік'но).

У лексиці надсянського говору наявні автохтонні архаїзми, а також чимало запозичень з польської та деяких інших мов: вер'тан'і «міра ор'ного поля», кома'ничина «конюши'на», 'пацір «молитва».

Гуцульський (або східнокарпатський) говір також належить до архаїчних говорів галицько-буковинсь'кої групи південно-західного наріччя. Пошире'ний у східній частині Закарпаття (Рахівський район), ах. частині Чернівецької області (Вижницький, Путивльський райони), південно-західній частині Івано-Франківської області (Верховинський, Коломийський, Косівський і Надвірнянський райони), у північних районах Сучавщини (сучасна Румунія). Гуцульський говір межує на заході із за'карпатським, на півночі – з бойківським і наддністр'янським, на сході – з покутсько-буковинським говірками, на півдні – з говірками румунської мови. Західну межу окреслює Карпатський хребет, північно-східна збігається з давньою межею Перемишльської землі; східна – невиразна і засвідчує тісний зв'язок цього говору з покутсько-буковинським говором. Територіально гуцульський говір накладається на етнографічний район Гуцульщину.

Гуцульський говір характеризується такими фонетичними рисами. Структура наголошеного вокалізму неоднорідна, найпоширенішими є:

а) і	у	б) і	у	в) і	ы	у
е	о	и	о	и		
ä	е		е	о		
а		а				

У ненаголошеній позиції виступають такі фонemi:

а) і	у;	б) і	у;
------	----	------	----

и о

и о

а

е

а [УМЕ, с.116]

У частині го-вірок фонема [e] реалізується дещо обнижено, з уподібненням до [a] переднього ряду: клеан, 'сеарце, веазу. Подібно реалізується [a], що стоїть після м'яких приголосних: 'мн'єата, ло'ш'єа. У ненаголошеній позиції [a] часто виступає як [i]: 'гусл'інка, кол'ід'ник, ве'ч'єр'іти. Обниженої вимови зазнає [и], а тому навіть під наголосом реалізується через звук [e]: 'вед'іти, 'ж'єто, беи'ке. М'які приголосні [д'], [т'] послідовно змінюються на [г'], [к']: 'г'іло, 'г'іўка, 'к'існо, 'к'єшко. У говорі зберігається давня м'якість [р'] (ко'сар', веар'х, 'лемар') та шиплячих (ш'ос', ч'о'го, ду'ш'є, 'ж'єто). Відбулося ствердіння [ц] у кінці слів, перед [a], [y] та суфіксі -цьк->-цк-: х'лопец, 'вулица, кер'тиєца, по-н'і'мецки.

Серед морфологічних ознак гуцульського говору виділяють такі. У Д. і М. в. множини іменників другої відміни виступають закінчення -ием, -иех ('кон'ием, 'пол'ием, на 'кон'иех, на 'пол'иех. Збереглися форми двоїни у поєднанні з числівниками два, три, чотири (дві 'йєблуц'і, три 'г'іўц'і). Форми прикметників вищого ступеня порівняння творяться переважно за допомогою додавання частки-префікса май до ступеньованих прикметникових форм (май доб'р'іший, май 'вишчей, май 'крашчий). Дієслова третьої особи множини другої дієвідміни виступають з усіченим закінченням: вони 'ход'є, вони 'роб'є, вони 'л'уб'є. У формах дієслів першої особи однини і третьої особи множини теперішнього і майбутнього часу замість епентетичного [л] виступає давніший [й]: йа 'лом'йу – вони 'лом'є, йа 'бав'йу – вони 'бав'є. Дієслова минулого часу у своїх формах зберігають частку биех як залишок колишнього аориста: но'сиў биех, про'сиєлие бие'сме. Частина дієслів першої дієвідміни (колишнього третього класу) виступають з так званими стягненими формами: знат, 'читат, з'риват. Такі форми характерні для майже всього карпатського ареалу, зустрічаються у деяких інших мовах (зокрема в польській) і є, очевидно, давньою морфологічною ознакою цієї праслов'янської зони. Складені форми майбутнього часу характеризуються вільним розташуванням компонента му, меш: хо'дити му – му хо'дити, меш ро'бити – ро'бити меш.

Лексична система гуцульського говору зберігає чимало ендемізмів: ста'рин'є «батьки», 'покоренок «покоління».

Покутсько-буковинський (або надпрутський) говір також належить до галицько-буковинської групи південно-західного наріччя. Поширений у південно-східних районах Івано-Франківської, у більшості районів Чернівецької (крім західних Путильського і Вижницького). На заході межує з гуцульським, на північному заході і півночі – з надністрянським, на півночі і північному сході – з подільським говорами. До буковинських дуже близькі північнобессарабські говірки у східних районах Чернівецької області.

Основними фонетичними ознаками покутсько-буковинського говору є наступні. Фонема [a] після м'яких приголосних реалізується через звуки [e], [и], [i]: ду'ш'є, 'ш'єпка, по'р'идок, 'чел'ід'. Послідовно і виразно засвідчується ствердіння [с], [ц] у кінці слів (дєс, а'бис, хтєс, 'хлопец, о'тец. [ц] також вимовляється твердо перед закінченнями –а, –у: 'вулица, на 'вулицу, ко'пица, в ко'пицу. Ствердіння відбулося у прикметникових і прислівникових суфіксах –ськ- >-ск-, -зьк- >-зк-, -цьк->-цк-: 'ниско, 'полский, віт'ц'іўский, н'і'мецкий. Шиплячі приголосні пом'якшені, частіше у східнонадпрутських говірках ('ж'ити, ду'ш'є, плач', ч'єс, ш'є). У буковинській і північнобессарабській групі говірок спостерігається палаталізація [р']: 'писар', вер'х, те'пер', 'цер'ква. Спорадично дзвінкі приголосні зазнають оглушення: б'іп, сат, 'л'істи. Як і гуцульському говорі, м'які [д'], [т'] змінюються в [г'], [к']: г'іт, 'г'іўка, 'к'істо, 'к'іло.

Серед морфологічних ознак говору слід виділити наступні. У говірках здебільшого розрізняється твердий і м'який тип відмінювання іменників ('каменем, дко'неви, зем'леу'). Іменники жіночого роду в Д. і М. в. однини мають закінчення –и: 'соли, по стер'ни, на зем'ли. У поєднанні з числівниками два – чотири іменники зберігають колишні двоїнні форми: дві йей'ці, три 'хат'і. Прикметники переважно виступають у твердому типі відмінювання ('синий, вчорашний, гор'ішний). Засобом творення ступеневих форм прикметників і прислівників є суфікси –ішч-, –ч- (даў'н'ішний, менчий, 'менче) та частки-префікс май (май б'і'л'іший, май с'тарший, май ра'нен'ко). У говорі вживаються енклітичні займенникові форми. У частині власне буковинських говірок, а також північнобессарабських говірках дієслова першої особи однини теперішнього часу не мають чергування передньоязикових із шиплячими (наголос при цьому зберігається південно-західний): 'воз'у, 'нос'у, 'ход'у, ле'т'у. Північнобессарабські говірки фіксують аналогічний вплив дієслів першої дієвідміни на другу у формах третьої особи однини і множини: він 'ходе – вони 'ход'е, вона 'робе – вони 'робл'е. У значенні майбутнього часу вживаються паралельні форми 'будемо ро'бити – ' мемо ро'бити, 'будеш бану'вати – меш бану'вати. Часто вживається частка –ко у значенні –но (ходи-ко) й ади (а'ди йа 'майу).

Лексична система покутсько-буковинського говору зберігає багато регіоналізмів як ендемічного характеру, так і таких, що властиві південно-західному ареалу назагал: б'ляти «бе-кати», жин'тиц'і «сироватка», 'шутий «безрогий», кн'ес' «молодий, наречений», 'х'ітанка «гойдалка», кар'ник «приміщення для свиней», во'рошка «сонечко», дру'чок «рубель до воза», 'кирпа «вид високої жіночої зачіски», коў'тач «дятел», по'рекло «прізвисько». Відчутний відсоток лексичних румунізмів: дар'мой «вид рідкого решета», 'клака «толока», ма'туша «тітка або будь-яка старша жінка».

Волинський (або південноволинський) говір – один із старожитніх говорів волинсько-подільської групи південно-західного наріччя. Охоплює південні райони Волинської, Рівенської і Житомирської, північні райони Львівської, Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей. На півночі межує із західнополіським і центральнополіським говорами північного наріччя, на сході – із середньонадніпряньським говором південно-східного наріччя, на півдні – з наддністрянським і подільським говорами південно-західного наріччя. Південна межа волинського говору проходить приблизно по лінії Белз – Великі Мости – Буськ – Золочів – Збараж – Красилів – Хмільник – Калинівка – Тетіїв, зараз на заході межа його в основному збігається із державним кордом з Польщею.

У південноволинському говорі виділяють північноволинські і південноволинські говірки (приблизна межа – по лінії Горохів – Шепетівка – Бердичів), західноволинські і східноволинські говірки (приблизно по течії р. Стир). Розмежування західноволинських і східноволинських говірок, очевидно, пов'язане з найдавнішими етнічно-мовними межами. На думку деяких учених, основна територія давніх волинян знаходилася між р. Західний Буг на заході і р. Случ на сході та між басейном верхньої течії р. Прип'яті на півночі і водорозділом басейнів Прип'яті та Західного Буга і Дністра на півдні. Отже, західноволинські говірки відповідають мові південних волинян, східноволинські – можливо, мові уличів. Близькість східноволинських говірок до надбузьких, західнополіських і західнонадністрянських та надсянських теж має свою давню підоснову: самотність земель поширення з виявленою тенденцією до уніфікації, до утворення територіальних об'єднань ще перед прилученням їх до Київської Русі. Південноволинські говірки досить неоднорідні. Серед них розрізняють східноволинські говірки (поширені переважно в південних районах Житомирської і в північних районах Вінницької та Хмельницької областей – дуже зближені з подільськими) і західноволинські (зближуються з волинсько-подільськими говірками, маючи при цьому деякі риси сусідніх наддністрянських).

Найважливіші фонетичні риси говору: у західноволинських говірках відповідно до етимологічного [o] в новозакритому складі поряд з переважаючим [i] виступає також монофтонги [y], [и]: (стіл, віл, сто'ліў, сто'лоў, стил, 'ничка, 'тил'кі та ін.);

1) у частині волинських говірок, зокрема західноволинських, фонема [e] набуває розширеної вимови, а, стикаючись із сонорними, шиплячими, а також губними і деякими передньоязиковими, переходить в [a] (т'раба, 'цагла, ти'пар, 'жанит', 'шастий, се'ло – по 'салах, зем'л'а – 'замл'у та ін.);

2) у південній частині західноволинських говірок, що сусідять з наддністрянськими, можливе, хоч і непослідовне, заступлення [a] через [e] після м'яких приголосних і шиплячих ('ч'есом, жел');

3) у ряді західноволинських говірок [и] під наголосом, набуваючи обниженої артикуляції, переходить в [e] ('села – 'сила, з'весока – з'висока, 'пеше – 'пише, чуде'с' – ку'дис' та ін.);

4) для південноволинських говірок характерне здебільшого помірне, а не сильне «укання» (голо'ва, моло'ко та ін., але гуо'лупка, куо'жух, йу'му, до'рогуу та ін.);

5) м'яке, як правило, [т'] у закінченнях 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього часу і 2-ї особи множини наказового способу ('ходить', 'носить', 'ходат', 'носат', 'ходіт', 'носіт' та ін.); хоч у західноволинських говірках у формах теперішнього часу [т] може бути і твердим при збереженні його м'якості у формах наказового способу;

6) у частині говірок, особливо західних і сусідніх з поліськими діалектами, поширені звукосполюки [гі], [кі], [хі] ('рукі, 'ногі, 'хітрий та ін., але й о'пен'ки, го'рохи та ін.).

Найпомітніші морфологічні риси:

- у говірок, суміжних з подільськими та середньо наддніпрянськими у формах називного - знахідного відмінка однини іменників середнього роду II відміни типу зілля переважає закінчення -а з неподовженим м'яким приголосним перед ним ('зіл'а, на'с'ін'а, жи'т'а), у західноволинських, суміжних з поліськими говірками, виступають часто форми із закінченням -е та подовженим м'яким приголосним перед ним ('зіл'е, ж'ит'е, але 'пірйе, под'вірйе);

- в орудному відмінку однини іменників жіночого роду виступає закінчення -ойу, але в західній частині волинських говірок фіксуються й форми на -оў, -ом (до'рогоў, д'ниноў, ру'коў, но'гом, ру'ком);

- у західній частині поширені нестягнені форми прикметників середнього роду (дріб'нойе, зе'ланойе);

- у цих же говірках присвійні прикметники можуть мати повні форми (по'повий);

- поширені стягнені форми родового і орудного відмінків однини вказівних і присвійних займенників жіночого роду ('сейі, 'тейі, 'мейі, т'вейі, 'сейу, 'тейу, 'мейу, с'вему, 'твейу та ін.);

- у формах першої особи однини теперішнього часу зберігається чергування приголосних [д] – [дж], [з] – [ж], [т] – [ч], [с] – [ш] (хо'дити – 'ходжу, 'хожу, кру'тити – к'ручу, про'сити – п'рошу);

Для північної частини волинських говірок характерні риси, спільні зі західнополіськими і середньополіськими говірками, а для південної частини – із наддністрянськими і подільськими.

Західна частина волинських говірок деякими рисами істотно відрізняється від східної частини. Це і викликало у свій час гостру наукову дискусію діалектологів про місце надбузьких говірок у класифікаційних схемах українських говорів. На думку Г.Шила, західноволинські говірки утворюють окремий середньобузький говір.

Подільський говір належить до волинсько-подільської групи говорів південно-західного наріччя. Поширений у південних районах Хмельницької, Вінницької, південно-західних районах Черкаської, західних – Кіровоградської, північно-західних Миколаївської та Одеської областей і охоплює територію історичного Поділля. Цей говір є серединним між частиною говорів південно-західного і південно-східного наріч. Тому говірки його виявляють неоднорідність, зберігаючи риси обох цих діалектних масивів української мови. Як зазначається в «Українській мові. Енциклопедії», виділяють чотири групи подільських говірок – західно-, східно-, північно- і південноподільських [УМЕ, с.461].

Промітними фонетичними рисами подільського говору є:

-повне або часткове нерозрізнення ненаголошених [e], [и], [o]: сеи'ло, си'ло, ше'рокиї, тоу'б'ї, ту'б'ї;

-відсутність, крім західного ареалу, переходу [a]в [e]: з'ат', йаг'н'а;

-ствердіння [p] в середині складу: бу'рак, рас'ниї, зо'ра;

-у південній частині говірок ствердіння кінцевого [ц]: м'іс'ац, х'лопеиц;

-твердість зубних приголосних перед [і], що походить з давнього [o]:ніс, стіл, лії;

-наявність епентетичного [л], [н] після губних: здо'ровл'а, м'н'асо;

-стягненість приголосних в іменниках середнього роду перед закінченням –а: жи'т'а, на'с'ін'а;

-твердий фінальний приголосний у дієсловах третьої особи однини і множини теп. часу і другої особи множини наказового способу: 'робит, 'нос'ат, ро'б'іт;

-відсутність чергувань «зубний – шиплячий» у формах дієслів першої особи із збереженням південно-західного наголосу: 'ход'у, 'нос'у, 'вод'у.

Серед граматичних ознак виділяють такі:

-аналогійний вплив твердої групи відмінювання іменників на м'яку та мішану та твердої групи відмінювання прикметників на м'яку: ко'н'ов'ї, то'варишов'ї, г'рушойу, 'пол'ом; синій, 'давній;

-усіченість форм прикметників та присвійних займенників жіночого роду у Д. і М. відмінках однини: на зеи'лен'ї тра'в'ї, 'наш'ї бри'гад'ї;

-творення сткпневих прикметникових форм за допомогою суфікса -ішч-: доб'р'ішчий, чеирво'н'ішчий;

-творення форм майбутнього часу як складеної, так і синтетичної форм: ро'битиму – 'буду ро'бити – 'буду ро'биї.

Лексична система зберігає активність уживання частки най «хай», та деяких регіоналізмів, наприклад: к'лан'а «півкопа», пап'шойа «кукурудза», т'іч'ки «пасіка».

Бойківський говір, або північнокарпатський, – один з архаїчних говорів карпатської групи південно-західного наріччя. Він поширений на північних схилах Карпат (історична Бойківщина) – це південні райони Львівської і південно-західні – Івано-Франківської

областей, деякі говірки суміжних районів Закарпатської області (Міжгірського, Воловецького, частково Великоберезнянського і Хустського). Межує на півночі з наддністрянським говором, на сході – з гуцульським, на півдні – із закарпатським, на заході – з лемківським говором.

Як зазначає Г.Воронич, фонетичну систему бойківського говору характеризують такі важливі риси:

1)шестифонемний наголошений вокалізм:

і	у;	зрідка	і	ы	у;
	и	о		и	о
	е			е	
	а			а	

2)ненаголошений вокалізм позиційно перед складами з голосними високого піднесення не має розрізнення [o] : [y]:

і	у;	в деяких випадках	і	у
и			ие	о
е			а	
а				[УМЕ, с.51]

- [e] зазнає сильного звуження перед м'яким приголосними ([e]>[ê]): тѐ'пѐр', д'вѐр'і, дѐн', 'нѐс'ка;

- у частині говірок у наголошеній позиції перед нескладовим ѓ [a] > [ao]: дао ѓ, 'ла ѓка, 'зао ѓтра;

-у ненаголошених складах зберігається розрізнення [e] – [и];

-перед м'якими приголосними, а також ѓ [o]> [ô]: ô'с'ін', на ст'ôлі', 'кôз'іѓ, ' бôѓкати, бôѓ'сыор'а;

-вживається звук високого піднесення непереднього ряду [ы] іноді його варіант [ыо]: бы'кы, пыѓ, мыѓ, 'хыожа, 'мыоло, сыон; у деяких говірках у даній позиції вимовляється [o] ('вочѓши, боѓ);

-шиплячі інколи зберігають свою м'якість (ч'ас, ж'ал', ме'ж'а, н'іж', 'ч'ари, 'ш'апка);

- активно функціонує африката [дж'] ('їдж'ме, їдж', дождж', мѐдж'и, чу'дж'ий, п'р'адж'а, к'р'адж'а, 'ходж'у);

-відбувається лабіалізація [л] після голосних у кінці складу в ряді говірок: віѓ, ст'іѓ, ореѓ;

-часткове оглушення дзвінких приголосних в кінці слів: їджч, хл'ібп, зубп, візс, підт;

-зміна [к] [н'] > [й] у суфіксах -ейк-, -ойк-: ста'рейкый, ма'лейкый, поуле'гойкы;

-після губних відсутній епентетичний звук [л]: 'л'убйу, у'хѓпйу;

Наголос у бойківських говірках відзначається динамічністю, дієслова переважно зберігають давній накореневий наголос: кáжу – кáжеш – кáже, прѓшу– прѓсиш, бѓла – бѓли, нѓсла – нѓсло – нѓсли.

Бойківські говірки відзначаються такими граматичними ознаками:

-у родовому відмінку однини іменників чоловічого роду переважають форми із закінченням -а (с'тава, с'н'іга);

-іменники чоловічого і середнього роду у Д. і М. однини виступають як із закінченнями -у, так і -ови: б'рату – б'ратови, се'лу – се'лови;

-в О. відмінку однини іменники жіночого роду отримують закінчення -оў, -еў (ме'жеў, 'солеў, зем'леў, к'ручеў);

-у Н. відмінку множини іменників чоловічого роду переважають закінчення (бра'тове, сью'нове);

-в О. відмінку множини іменників другої відміни поширене двоїнне закінчення -ма (-ома): ('кін'ма, гро'шима, кін'ц'ома, пал'ц'ома), а в окремих говірках збереглися закінчення іменників колишніх -о- основ (з бы'кы, зі ста'вы);

-у дієсловах I відміни на із основою на [а] перед закінченням [у] втрачається [j] (зн'ау, з'наут, чи'тау, чи'таут), а в багатьох говірках при цьому відбувається ще й стягнення цих форм, зокрема в 2-й, 3-й особах однини (знаш, 'читаш, 'питаш, знат, 'читат);

- переважають складені форми майбутнього часу 'буду хо'дити, хоч можуть зустрічатися, очевидно, під впливом наддністрянського говору і форми типу 'буду ход'иў;

-у першій особі множини теперішнього часу переважають форма на -ме (йде'ме, бере'ме, 'носиме);

- у формах минулого часу наявні залишки колишнього перфекта: 'маоў-ім, з'наоў-ім, пи'саоў-ім;

- активно функціонують енклітичні займенникові форми н'а, т'а, с'а, ми, ти, си;

У лексиці збереглося багато архаїзмів, особливо в галузі, що стосується місцевих особливостей побуту, предметів повсякденного вжитку, господарства тощо (бу'карт або пожаливник 'байструк', 'віблиц'а 'довга жердина', до'т'амл'у 'пригадаю', жа'лива 'кропива', 'запинка 'запаска' 'чёл'ад' 'люди'.

Деякі особливості бойківського говору відбиті у творчості Івана Франка, особливо його ранніх творах.

Закарпатський (або середньозакарпатський, підкарпатський, південнокарпатський) говір – один з архаїчних говорів карпатської групи діалектів південно-західного наріччя. Поширений у долинах південних Карпат і правого берега р. Тиси. Осний масив говору — в межах Закарпатської області, крім східного Рахівського району, а далі — в межах Східнословачького краю Словаччини до р. Ціроки. Говірки цього типу функціонують у деяких українських селах Румунії — в долинах річок Вишави та Руськови. На сході закарпатський говір межує з гуцульським, на півночі – з бойківським, на заході – з лемківським, на півдні – з румунською, угорською та словацькою мовами. Характеризується збереженням ряду давніх елементів фонетики, граматики, лексики.

У межах говору виділяється ряд великих говіркових груп: марамороські, зокрема східномарамороські, де [o] > [y], [e] > [i],[y]: (кун', 'ôc'ін', при'н'ус «приніс»), центральнозакарпатські — боржавські ([o] > [y], [e] > [i],[y] : кўн', 'ôc'ін', при'н'ўс), західнозакарпатські — ужанські ([o]>[y], [e]>[i],[y]: кун', 'ôc'ін', при-'н'уўс), північнозакарпатські, або верховинські (кін', л'ід, при'н'іс).

Основними фонетичними ознаками закарпатських говірок є такі: - збереження фонемі непереднього ряду [ы]: сын, дры'ва, кыснути, хытрый;

- перехід у деяких говірках, зокрема боржавських, [i] в [y] (лабіалізований i) на місці колишнього [h]: 'д'ўўка, х'л'ўў;
- функціонування у новозакритих складах на місці колишнього [e] [y],[y] замість [i]: мн'ут «мед», 'т'утка, м'н'ўт, 'т'ўтка, при'н'ўс;
- континуанти етимологічного [o] в новозакритих складах: [y] в маросорських та ужанських говірках (вус «віз»), [y] – в боржавських (вўс). У крайніх північних говірках, перехідних до бойківських, [o] в новозакритих складах перейшов в [i].
- звужена вимова [o] перед голосними [i],[y],[y] та м'якими приголосними ôг'рок, кô'жух;
- звуження [e], незалежно від наголосу, перед голосними [i],[и],[y] та м'якими приголосними: пiршi, дêн';
- збереження в багатьох словах початкового [и]: игла;
- збереження м'якості приголосних [p] та [ц] в усіх позиціях (р'а'бый, ти'пир'); в частині говірок, зокрема центральних, [ц], [p], [з], [с] диспалаталізувалися перед [i], що походить з [h],[e]: цi'луй, 'рiпа, сiм, на нôзи; l
- приголосний [л] має препалатальний характер [л'] перед усіма голосними ('л'ипа);
- відсутність протетичних приголосних у багатьох говірках: 'улиц'а, ô'р'ix;
- в іменниках середнього роду другої відміни перед новим закінченням –а відсутнє поживдення приголосних: во'лося, жи'тя.

Закарпатський говір виявляє такі граматичні особливості:

- слабка, а в багатьох говірках повна відсутність диференціації твердої і м'якої груп відмінювання іменників: вô'дôв – зим'лôў, во'лови – ко'н'ôви, кола'чови;
- іменники першої відміни у Д. і М. відмінках зберігають давнє закінчення –и: зем'ли – на зем'ли;
- у Д. відмінку іменників другої відміни зберігаються рефлексі давніх закінчень (-омь > -ум, -ўм, -iм: вô'лум, вô'лўм, вô'л'iм);
- для м'якої групи іменників II відміни у Д. ввідміну виступає флексія -ом ('л'уд'ом, д'вир'ом), а в М. відмінку – -ох (на 'кôн'ох, при 'л'уд'ох);
- у Н. відмінку множини зберігається частково закінчення –ове: сы'нове, панове;
- прикметники (й пасивні дієприкметники) середнього роду зберігають нестягнені форми: 'доброїе, ве'ликоїе;
- ступенені порівняння прикметників творяться за допомогою колишнього суфікса -їь-, що на сучасному етапі злитий із закінченням та дав чергування приголосних: 'ширий, мо'ложий < молоджий; переважно у боржавських і мароморських говірках вищий ступінь порівняння твориться за допомогою ненаголошеної частки-префікса май (май ве'ликий), а найвищий — за допомогою наголошеної ('маївеликий);
- у системі числівників поширені форми двiста, двiсто, двайсто тощо, дробових – пу(ў) четверта, пў(ў) четверта «три з половиною»;

-часто вживаються займенникові енклітичні та усічені форми: ся, тя, ня, і, йго. У питально-відносному займеннику хто < кьто наявна метатеза тко, або метатеза із втратою проривного [т]:ко;

- у системі дієслова зберігаються інфінітиви на –чи: 'бічи, ст'ричи;

-в першій особі однини і третій множини теперішнього часу наявний асимілятивний вплив [у] на попередній [й] переважно в ужанських говірках : з'наву, 'думавут'; у другій та третій особах виступають стягнені форми: 'думаш, 'думат, знаш, знат; форми першої особи множини мають закінчення ме: 'робиме, 'читаме;

- у минулому і давньоминулому часі зберігаються залишки колишніх форм відповідно перфекта й плюсквамперфекта: хо'див-им, хо'ди-сме, ходив-им був.

Для синтаксису характерні сурядні кон-струкції: 'будешж го сто рас просити и (та) ни 'пўйде;

- конструкції з прий-менником на замість по: іду на гри'бы.

У лексиці Закарпатського говору помітне місце займають архаїз-ми та запозичення із сусідніх мов.

Лемківський говір, або західнокарпатський — один з архаїчних говорів карпатської групи південно-західного наріччя. Поширений на край-ньому заході української етнічної території – у західних районах Закарпатської області, Східнославацькому краї Словаччини і на Ряшівщині (тепер Жешувщина Республіки Польща).

Утворився у 14 – 16 століттях внаслідок переселення людності з Надсяння (Сяноцької і Перемиської земель). На сході межує з бойківським і закарпатським говорами, на півдні і заході – із говорами словацької, а на півночі – польських мови. Як зазначає П.Гриценко [УМЕ:287], лемківським діалектним анклавом є східнолемківська острівна говірка жителів сіл між Стрижевом і Кросно (їх називають замішанцями). Терито-ріально лемківський говір охоплює історичну Лемківщину. Після Другої світової війни значна частина лемків була при-мусово переселена на нівнічно-західні землі Польщі, а також до західних і південно-східних областей і України.

Однією з істотних ознак лемківського говору є сталий (слабо ди-намічний) наголос – на другому від кінця сло-ва складі, за винятком східної частини говірок з рухомим (динамічним) наголосом.

Наго-лошений вокалізм має кілька типів структури, найбільш поширені з яких:

1) і ы у; 2) і ы у;

е о и о

а е

а

3) і(и) ў у; 4) і ы у.

е ы о и у0

а е о

а

Його специфікою є :

-розрізнення [e] : [ы], яке сягає давньої опозиції [i] : [ы];

-наявність рефлексів давніх [o], [e] в нових закритих складах як [ÿ], наявність лабіалізованого [ы°].

Помітне «укання», коли [o] > [y0], [y] під наголосом і в ненаголош. позиції перед складом з голосним високого підняття [i], [y], а також перед [ÿ], перед складом з [a] (на ду°ру0зі, 'пу°тік, зну°ў, пу°'лу°ла);

-перехід [e] в [и] переважно у позиції перед м'яким приголосним (вир'х, типир');

-розвиток давньої сполуки -ър- як -ир-, -ыр- (гырміт, дырва), а -ъл як -ыл- (былха);.

- свистячі приголосні можуть виявляти сильну м'якість – [с"], [з"];

-у кінці слова в багатьох говірках дзвінкі приголосні оглушуються, переходять у глухі відповідники: мет;

-звук [л] у позиції перед нелабіалізованими голосними заступається звуком [в]: вава 'лава', цівий 'цілий');

-звуки [в], [ÿ] у позиції прийменника і префікса часто заступаються звуками – [г] перед дзвінками приголосними (гдова і [х], [ф] перед глухими (х коморі, фчора).

На граматичному рівні лемківський говір виявляє такі ознаки:

-у Н. відмінку множини іменники чоловічого роду зберігають наслідки колишньої палаталізації і закінчення –и: па'рїбци, во'яци;

-іменники першої відміни за аналогією до іменників другої відміни у Р. відмінку однини виступають із закінченнями –ом: 'жоном, до'рогом;

-прикметники і займенники прикметникового типу у Н. відмінку множини мають усічені закінчення: здо'ровы хлоп;

- в О. відмінку однини прикметників та займенників часто фіксується колишнє двоїнне закінчення -ма: тыма, котрыма, бїльма;

- у дієслівних формах першої особи обнини і третьоє множини відсутній епентетичний [л]: купйу, робйат;

-складена форма майбутнього часу твориться за допомогою дієслова-зв'язки бути та форм колишнього дієприкметника на –ль, -ла, -ло: буду робив – буду робила, буду носив – буду носила;

- у займенниках часто виступає словотвірний префіксоїд да- на місці де-: дахто, дакому;

-поширені прийменники к та його варіанти ік, г, іг, ку, гу (к лісу, гу нам), пред, през 'через', 'без' (през готар 'через межу') та ін.

У синтаксисі часто виступають прийменникові конструкції із семантикою снряддя дії: орати с пўгом, пише с пером;

Лексична система лемківського говору значною мірою відбиває тісні зв'язки з сусідніми словацькими і польськими говірками, а також надсянським і закарпатським говорами української мови. До специфічно лемківських належать лексеми гул'ї 'картопля', жидлик 'кварта' (пити воду), ракош 'копи' (снопів на полі), кукуріца 'кукурудза', мишпергач 'летюча миша' та ін.

3.3. Північне (поліське) наріччя

Північне (поліське) наріччя – одне з трьох наріч української діалектної мови. Поширене у північній частині України. На півночі межує з перехідними українсько-білоруськими говірками Берестейщини і Пінщини, що їх відділяє умовна лінія, яка проходить від лівобережжя р. Нарева до лівобережжя р. Готрині. Північна межа поліського наріччя тягнеться приблизно вздовж кордону із Білоруссю та Російською Федерацією. На заході межує із підляськими говірками, які сьогодні знаходяться в основному на теренах Польщі, на півдні – із говорами південно-західного і південно-східного наріччя за умовною лінією район Влодави (Польща) – Володимир-Волинський – північніше Луцька – Рівне – північніше Новограда-Волинського – Житомира – Києва – устя Десни – р. Сейм. Говірки поліського наріччя сягають до Курської, Белгородської та Воронежської областей Росії.

До складу поліського наріччя входять три говори: східнополіський, (або лівобережнополіський), середньополіський, (або правобережнополіський чи центральнополіський) і західнополіський (або волинсько-поліський). Вони мають ряд особливостей, які протиставляють їх південно-західному і південно-східному наріччю та визначають його перехідний характер від української мови до білоруської. Це різна рефлексія давніх *ě, ę* (*ь*), *o* та *e* в наголошених і ненаголошених позиціях: *пйат' – пе'ти, хо'д'ач'і – 'ходеч'і, 'йама – йем'к'і*. Збереження у сучасних поліських говорах слідів давніх довгих *o, e, a* також посталих внаслідок замінного подовження *o, e* під наголосом і відсутність будь-яких прослідків довгих у ненаголошених складах. Це протиставлення поліського і південного українського мовного масиву найчіткіше виявляється на поліському Лівобережжі і Правобережжі.

На морфологічному рівні визначальною рисою залишаються усічені прикметникові і займенникові форми Н. відмінка однини чоловічого роду (*добри, так'і*) та нестягнені форми жіночого і середнього роду (*добрайа, такейе*).

Східнополіський, або лівобережнополіський, говір є архаїчним говором північного наріччя, що об'єднує групу українських говірок у північних районах Київської, Сумської, північних і центральних районах Чернігівської областей України, південно-західній частині Брянської області (колишня Стародубщина), в окремих районах Курської, Белгородської, Воронежської областей Росії. Межує на півдні із середньоадніпрянським говором по лінії Київ – Прилуки – Котоп і далі по р. Сейм до межі з російськими говірками. Західна межа проходить в основному по р. Дніпро і відділяє його від середньополіського говору. Північна межа із білоруськими говірками проходить приблизно по лінії державного кордону. На думку М. Железняка, генетичне коріння його в говорах полян та сіверян [УМЕ, с.445].

Східнополіський говір не становить однотипного утворення, а за рядом діалектних явищ членується на окремі групи говірок. У зв'язку з цим М. Железняк виділяє аж шість типів наголошеного вокалізму, найпоширенішими із яких є:

1) *їе* у, 2) *і* у,

и уо *и* о

е о *е*

а а [УМЕ, с.622].

У ненаголошеній позиції виступають переважно такі голосні фонemi:

і	у,	і	у,
и		и	о
е		е	
а		а	

Характерними фонетичними особливостями цього говору є наступні:

- під наголосом зберігаються дифтонги на місці етимологічних [o], [e] та [h]: дуом, вуол, пїеч, дїед;
- для значної частини говірок характерне акання, особливо у північних районах Сумщини і Чернігшівщини: та'біє, па'бієгла, ва'да;
- у північно-західній частині є залишки етимологічного [i] ве'л'іка, па'д:убн'ік'і;
- фонема [ф] часто заступається [х] чи [хв]: худ'бол, х'вара;
- дзвінкі приголосні не оглушуються: зуб, кров;
- у більшості говірок наявна афереза: до'дної йами.

На граматичному рівні виділяються такі основні ознаки:

- у Д. та М. відмінках однини іменників чоловічого і середнього роду виступає закінчення -у: д'ад'ку, се'лу, худ'болу;
- форми іменників О. відмінка однини першої відміни мають дублетні закінчення: рукоюу - рукою, шостоюу - шостою, мноюу - мною;
- прикметники і дієприкметники чоловічого роду у Н. відмінку однини мають усічені форми: син'і, добри, стари, годовани; водночас у прикметниках жіночого та середнього роду наявні нестягнені форми: 'доўгайа, 'жоўтейе;
- в інфінітивах з основою на голосний виступає суфікс -т' - (гама'нїет', бит');
 - поширення прийменників помеж у значенні «поряд, коло» (помеж школи живе), к(ік) у значенні «до» (к брату, ік сталу), л'а (л'е) із значенням «біля»: (л'а хати, л'е рієчки);
 - із єднальним та протиставним значенням вживаються сполучників да, дак у єднальній і протиставній функціях.

Риси східнополіського говору відбиті у творах Ганни Барвінок, Панька Куліша, Степана Васильченка, Павла Тичини, Олександра Довженка.

Середньополіський, або правобережнополіський говір — один з трьох говорів північного наріччя. Поширений на півночі Київської, Житомирської та Рівенської областей. Відокремлюється від волинських говірок умовною лінією, що проходить на північ від Рівного, Новограда-Волинського, по верхів'ю р. Уборті — на північ від Житомира — по правому березі р. Ірші — на північ від Києва до злиття р. Остра з Десною на лівобережжі Дніпра. Західна межа, що розділяє західне і середнє Полісся, проходить по лівобережжю Горині, відступаючи від річки на захід, і вздовж Горині піднімається до Прип'яті. Східною межею служить Дніпро. Північна межа співпадає приблизно із державним українсько-білоруським кордоном.

Основними

фонетичними ознаками центральнополіських говірок є навіність переважно семифонемного наголошеного вокалізму у зоні з прослітками дифтонгів, який М.Никончук подає так:

i y
ê ò
e o
a

та шестичленну структуру

 i y
ê
e o
a,

в якій ê розвинулося на місці o в новозакритих складах після змін першого компонента дифтонга: порв'єг «поріг», ст'єл і ств'єл «стіл», а також з e: с'єм «сім». Закриті голосні ò та ê мають фонологічний статус і протиставляються відкритим голосним як самостійні фонемні д'єн' «подінь, сховай» – д'єн' «день», п'ол'шча «розвідувальні бджоли» – 'Пол'шча «Польща»;

-у ненаголошеній позиції на місці давнього h та [e] виступає [e], а на місці колишнього [o] виступає [o]: 'осені, све'ти, се'ло; -у ненаголошеній позиції спостерігається перехід [a] в [e]: 'йаловка – йелов'чук «під'росло теля».

У крайніх північно-східних говірках спостерігається часткове «акання», а в крайніх західних – «укання», що є виявом впливу сусідніх говорів.

До морфологічних ознак правобережнополіських говірок відносять такі:

- спостерігається явище аналогії у різновидах відмнювання іменників: ко'н'ом, ду'шойу, 'серцом;

- у північній зоні зберігаються архаїчніші ступеневі форми прикметників: с'іл'н'єйш'і; тут в іменниках Д. і М. відмінків другої відміни назв істот відсутнє закінчення –ові, -еві;

- у займенниках третьої особи відсутній приставний н-: до 'його, у 'йейê;

- в інфінітивах може виступати як твердий, так і м'який варіант формотворчого суфікса – [т'] – [т]: хо'дит' – хо'дит, но'сит' – но'сит;

-твердий або м'який приголосний може виступати також у закінченнях третьої особи однини і множини теперішнього часу дієслів: він 'робит' – 'робит, вони не'сут' – не'сут.

Відомий дослідник лексики правобережнополіських говірок М.Никончук стверджує, що діалектна лексика цього говору формує острівні ареали, які членують його на кілька говіркових груп: верх-ньославчанську: мармул''наріст на дереві, на тілі', намозкол' 'деревна заболонь'; середньо-ушанську: сумеж 'злиття річок', окорок 'відзе'мок деревного стовбура'; верхньоушанську: грушина 'крушина', череди 'черінь грибів'; го'віркову групу біля злиття

річок Уші, Горині і Жерева: кул'бака 'наріст на дереві', гнилуша 'трясовина'; жеревську: шалгун 'плетена кор'зина', суноздка 'поперечна глиця борони', се-редньоубортську: брикун 'пуголовок', бамбул'ака 'наріст на дереві'; іршанську: чваковина 'драговина', лутйц'а 'сосна, багата смолою' та ін. Ця лексика найчастіше відома на невеличкій території [ЕУМ, с.536]

Західнополіський або волинсько-поліський говір — один із старожитніх говорів північного наріччя. Охоплює територію майже всієї Волинської і північно-західних районів Ровенської областей, а також Берестейщини і Пінщини в Білорусі. До нього тісно прилягають надбузько-поліські говірки (відомі в науці під назвою підляські), що побутують на лівобережжі р. Західний Буг, тягнучись уздовж нього смугою 40 – 50 км до р. Нарев. Північна межа сусідує з білоруською мовою, часом не зовсім чітко виявлена, з численними перехідними українсько-білоруськими говірками; на сході вона проходить з півночі на південь від гирла р. Стир до перетину річкою Горинь державного кордону України і далі по Горині, а з місця її найбільшого зближення зі Стиром — по цій річці у напрямку на Луцьк; західна межа — приблизно по Західному Бугу, на західному узбережжі якого також наявні окремі українські говірки; південна межа переходить із заходу на схід приблизно через Володимир-Волинський — Луцьк до межі зі Стиром. Уздовж цієї лінії на північ тягнеться досить широка (місцями до 100 км) смуга перехідних говірок на північноукраїнській основі.

На думку Ганни Воронич, західнополіський говір постав унаслідок найдавнішої колонізації цієї території різними етнічними елементами. Очевидно, північна (поліська) частина історичної Волині етнічно споконвіку відрізнялася від південної, яку охоплює сучасний волинський говір, що зумовлювалося різними природними умовами. На території, яку охоплює західнополіський говір, за давньоруським літописом, жило східнослов'янське плем'я бужан, яке пізніше стало називатися волинянами. Бужани первісно входили до племінного об'єднання дулібів. Цей говір відповідає північній частині історичної Червенської землі, яка охоплювала течію Стира, але не доходила до Горині. Отже, межа між середньополіським і західнополіським говорами повністю відповідає історичним даним. Також історичними чинниками зумовлена відмінність берестейських говірок від решти говірок західнополіського говору (волиняни перейшли р. Прип'ять і освоїли територію майбутньої Берестейщини пізніше). Виділення надбузьких говірок пояснюється давнім етнічним зв'язком цієї території з Наддністрянщиною і багатомісцевим перебуванням у складі Польщі.

Основними фонетичними ознаками говору є:

- відповідно до етимологічного [o] в новозакритих складах під наголосом виступають здебільшого монофтонги [y], [и], [і], [иі] : кун', вул, кин', вил, кін', віил, кін', віл, хоч у північних говірках цієї групи, а також у надбузько-поліських зустрічаються ще й дифтонги [yо], [yе], [yі]: вуол, муой, вуел, муети, вуїл, куїн', які помітно витісняються монофтонгами;
- на місці етимологічного [e] в новозакритих складах під наголосом також виступають звичайні монофтонги [y], [y̆], [и], а частіше [і] (прин'ус, прин'ус, прин'іс, ж'інка, піч, шіст', с'ім), хоч у надбузько-поліських говірках зустрічається ще дифтонг [ie] (хміл'); - - давній [h] як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції заступається тепер монофтонгом [і]: сн'іг, с'іно, л'іс, л'іса, хоч у ненаголошеній позиції може бути й [и] (мишок, писок), проте в ряді говірок, зокрема в деяких північніших і в надбузько-поліських під наголосом зустрічається ще й дифтонг [iē] чи [iē] (с'ієно, л'ієс, т'ієсто);
- ненаголошене [o] часто зближується з [y]: гу°лубка, ку°жух;
- поширені звукосполуки [gi], [ki], [xi], поряд з [ги], [ки], [хи], зокрема в північній частині цих говірок: рок'і, мурах'і, ноч'і;

- дзвінкі приголосні всередині слів перед глухими і в кінці слова втрачають повністю або частково свою дзвінкість: солотко, солодко, д'їжка, моурос, сат;
- поширеність приставних приголосних [в], [г]: гоувес, гоко, вулиц'а, вусил'ниц'а;
- у більшій частині говору наголошений звук [а] після м'яких і шиплячих приголосних переходить в [е]: вз'еу, д'екувати, т'ежко, душ'е; у північній частині говору в [е] переходить наголошений [а]

після [й]: йема, йегода, йеблуко.

До помітних граматичних рис західнополіського говору належать:

- поширеність закінчення -ови, -еви у Д. відмінку однини іменників чоловічого роду: синові, братові, дубові, коневі;
- наявність закінчення -и в Д. і М. відмінках однини іменників жіночого роду як м'якої, так і твердої групи (вишни — на вишни, липи — на липи);
- уживання паралельних закінчень -ам, -ах і -ом, -ох у Д. і М. відмінках множини іменників чоловічого роду: волам — волом, столам — столом;
- наявність інфінітивів форм на -ти і -чи: ходи-ти, носити, могчи, пей(к)чи;
- у ряді говірок, зокрема в надбузько-поліських, поширені складені форми минулого часу типу ходилис'мо, ходилис'те, а також ходилихмо, бул'іхмо (у деяких надбузько-поліських);
- наявність ряду синтаксичних конструкцій, спільних із південно-західними діалектами (типу нас було двоє, мен'і болит'голова) та ін.

Як зауважує Г.Воронич, особливістю західнополіського говору є нашарування на північну діалектну основу південно-західних діалектних рис. Найбільше таких особливостей — у надбузьких говірках, найменше — у берестейських і пінських.

Питання для самоконтролю

1. Що таке просторова діалектна одиниця? На які просторові одиниці (наріччя і говори) поділяється сучасна українська етнічна територія?
2. Окресліть терени поширення південно-східного наріччя. Назвіть його основні фонетичні і граматичні ознаки.
3. Які говори входять до південно-східного наріччя? Назвіть їх основні фонетичні і граматичні ознаки.
4. Окресліть терени поширення південно-західного наріччя. Назвіть його основні фонетичні і граматичні ознаки.
5. Які говори входять до південно-західного наріччя? Назвіть їх основні фонетичні і граматичні ознаки.
6. Окресліть терени поширення північного наріччя. Назвіть його основні фонетичні і граматичні ознаки.
7. Які говори входять до північного наріччя? Назвіть їх основні фонетичні і граматичні ознаки.

Література

1. Бевзенко С. Українська діалектологія. / С. Бевзенко. — К.: Вища школа, 1980. — 246с.

2. Дзензелівський Й. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи). / Й. Дзензелівський. - Ужгород, 1966.
3. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. / Ф. Жилко. – К.: Радянська школа, 1966. – 308с.
4. Матвіяс І. Українська мова і її говори. / І. Матвіяс. – К.: Наукова думка, 1990. – 168с.
5. Матвіяс І. Діалектна основа української літературної мови / І. Матвіяс // Мовознавство, 2007. - №6. – С.26-6.
6. Москаленко А. Нарис історії української діалектології. / А. Москаленко. – Одеса, 1961.
7. Москаленко А. Нарис історії української діалектології. Радянський період. / А. Москаленко. – Одеса, 1962. – 126с.
8. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752с.: іл.

Тема №4. Українська діалектна фразеологія

4.1. Загальна характеристика української діалектної фразеології

Як свідчать праці вітчизняних мовознавців, у фразеології і досі не уніфікована термінологія на позначення фразеологічних одиниць просторового варіанту національної мови. У наукових дослідженнях паралельно функціонують терміни „народна фразеологія”, „фразеологія народних говорів”, „діалектна фразеологія”, „ареальна фразеологія”, „говіркова фразеологія”, „фразеологія бойківського (лемківського і т. ін.) говору”, „фраземіка діалекту”, „діалектна фраземіка” тощо. „Народною фразеологією” Б.Ларін називав ту частину фразеології національної мови, яка і створюється і живе в мові народних мас, – на відміну від спеціальної книжної, наприклад, біблійної античної та індивідуально-письменницької. Йі він розглядав як частину діалектології, підкреслював „взаємний зв'язок, взаємне збагачення народної й письменницької, або книжної фразеології й був свідомий самостійного розвитку двох паралельних фразеологій” [Ларін, с.30].

А.Івченко під народною фразеологією розуміє всю сукупність фразеологічних одиниць, зафіксованих у межах поширення українських говорів без поділу на загальнонародні та діалектні, хоч у монографії „Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія” (1999), найчастіше найчастіше уживає сполучення – „фразеологія народних говорів”.

У дисертаційних та монографічних дослідженнях ареальної фразеології української мови в кінці минулого та на початку нашого століття (наприклад, Н.Коваленко, М.Олійник, Н.Романюк, Г.Ступінської та ін..) констатується, до вся сукупність фразеологізмів певної просторової мовної системи складає поняття «фраземіка діалекту». На цьому у всій час наголошував також відомий білоруський фразеолог М.Аксамітов: фразеологічний склад діалекту – це „всі фразеологізми, які вживаються в говірці” [Аксамітаў, с. 121].

На нашу думку, лише вся сукупність фразеологічних одиниць становить цілісну фразеологічну систему говору чи діалекту [Яким 2002:с.90]. Серед них виділяємо три підгрупи: ФО, які побутують у говорі й не кодифікуються виданнями літературної мови; ФО, які

функціонують у говорі та фіксуються в інших говорах і/чи літературній мові; ФО з вузьколокальним характером ужитку, які побутують у говірці одного або кількох населених пунктів. Усі вони ... є фразеологізмами діалекту. Правда, не кожен із них є діалектним фразеологізмом, чи фразеологічним діалектизмом [Яким 2002: с.123]. Власне названі підгрупи охоплюють практично всю сукупність ФО будь-якого говору. Діалектний фразеологізм – це така фразеологічна одиниця, яка уживається лише у говірковому мовленні і не фіксується літературним стандартом.

Здавалося б, при такому підході необхідно однаково ретельно описувати й загальноновживаний, і вузьколокальний розряд фразеології. Однак частіше поряд з певною (невеликою часткою загальноновживаних ФО у дослідженнях визначаються особливості насамперед локальних сталих висловів, а фразеологи оперують перш за все місцевими виразами. Відзначене стосується й згаданих авторів, пор.: в'ї |ш 'ети |зуби у |банта, нап |хати |кен'д'ух, нап |хати геи |ливо, хоч гар |мати ка |чаї, с'їм до |в'їс'їм неих |ватайте (Н.Коваленко); |гад'у би спиу́, |гиндри |бити, гем |бези |бити, їти у |б|рабин (М.Олійник); прус'ка мантилепа „та, що прийшли хто зна звідкіль”, пропау́ йак кс'онзов'ї кач'їта, поїхати до хирова „спати” (Н.Романюк); по |псуї м |айстер „нездара”, Мар |їка недур |їка „недоумкувата сварлива жінка”, д |орожівський пал |їй, рід вус |атий, той рішк |атий; див., наприклад фразеологізми бойківських говірок, які позначають різні споруди: свій кут „власне житло”, Іванова хата „тюрма”, жіночі сльози „буфет”, котячий замок „піч” та ін. (М.Яким). Із значенням „дуже темно” Г.Ступінська наводить такі лемківські вислови: пітьму можеш ножичком різати, перед собом пальця не виджу, еден би другому до вока хпал [2000: 14]. За об'єкт дослідження Р.Міняйло обирає насамперед ареальні ідіоми, а матеріалом дослідження – переважно вибірки зі словника сходнословобожанських і степових говірок Донбасу В.Ужченка та Д.Ужченка, реєстр якого включає ФО, не зафіксовані загально мовними фразеологічними словниками (бабський ополоник „бабій”, лопухами обвішувати кого „обманювати”, піти в рай за документами „померти” і под.) [Міняйло, с.11].

У науково-популярній і навчально-науковій літературі зміст термінів „діалектний”, „народний” (у вузькому розумінні), „локальний”, „ареальний” певним чином зближується і – як робочі терміни – часто синонімізуються.

Українські говірки - як складова української національної мови - невичерпна криниця нашої історії, культури, звичаїв і традицій. Для багатьох - це найрідніше знаряддя вияву думки, жива основа, з якої почалося пізнання законів мови літературної. Як каже М.Лесів, діалектне мовлення - “живе слово батьківського порога - і колискове, і сумне, і веселе, і любовне, і жовнірське, усяке воно у змісті, а звучанням одне - наше рідне. Воно та мати були на початку і до краю днів наших забувати їх не треба” [Лесів, с.5].

Мовний ареальний ландшафт України - складний і розмаїтий, з багатьма раритетами і слідами поліетнічних контактів - привертав і привертає увагу вчених уже давно. Були то дослідження, що торкалися різних аспектів і граней побутування цієї самодостатньої мовної системи.

Опис фразеології українських говірок має свою історію, що обіймає майже півтора століть.

Фразеологічні явища українських говорів почали фіксуватися ще під кінець першої половини ХІХ століття. Ці матеріали, як правило, потрапляли до видань разом із паремійними одиницями та іншими кліше. До того ж вони здебільшого не тлумачилися. На думку Анатолія Івченка, протягом ХІХ - початку ХХ століття було зафіксовано й опубліковано понад 15 тисяч фразеологізмів [Івченко, с.3]. Найвидатнішими збирачами й упорядниками фразеологічного матеріалу того періоду були М.Номис, І.Франко,

І.Манжура, П.Чубинський, М.Комаров та ін. Багатий матеріал з діалектної фразеології містять лексикографічні праці Є.Желехівського, Б.Грінченка, Д.Яворницького.

З другої половини ХХ століття з'являються перші українські діалектні фраземники. З-поміж них назвемо, зокрема, такі: Юрченко О, Івченко А. Словник стійких народних порівнянь. - Х.: Основа, 1993; Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східнослов'янських і степових говірок Донбасу.- Луганськ, 1993; Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 2000; Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок східної Словаччини. - Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво, 1990. Додаток до останньої роботи був уміщений цими ж авторами у Збірнику Харківського історико-філологічного товариства. – Нова серія. – Т.2. – Х., 1994. – С. 145 – 148. Цінний матеріал міститься у працях В.Чабаненка з Нижньої Наддніпряни [Чабаненко, 1978], М. Доленка з Поділля [Доленко, 1975], Н. Бабич з Буковини [Бабич, 1975], В.Хоменка з Полтавщини [Хоменко, 1978], Д.Гринчишина з Наддністрянщини [Гринчишин, 1975], А.Грищенко з Полісся [Грищенко, 1975] тощо.

Фразеологізми південно-західного наріччя найбільше репрезентовані на сьогодні такими працями, як "Талицько-руські народні приповідки"/ Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. - Т. 1-3.-Львів,1901-1910; Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. - Ч.1-11. К.: Наукова думка,1984; Лавер В.І. Фраземіка українських діалектів карпатського регіону: Дис. ... д-ра філ. наук (рукопис). – Київ, 1992.

У перших двох названих зібраннях часто подаються етимологічні зауваги до тих чи інших фразеологічних одиниць, наводяться паралелі з інших слов'янських та неслов'янських мов, звертається увага на етнокультурний компонент фраземного значення тощо. Третя ж робота є першою спробою лінгвогеографічного опису фразеологізмів карпатського ареалу, до якого входить бойківський говір. Зазначимо також, що у рамках цієї праці був створений перший у славистиці лінгвогеографічний фраземник (Лавер В.І. Атлас фраземіки українських діалектів карпатського регіону / на правах рукопису/ (додаток до дисертації). – Ч. I -II. – Ужгород, 1991. –262 карти). В.Лавер вів також наукові спостереження щодо зв'язку фраземіки цього регіону з народними традиціями й обрядами, вивчав семантико-структурні варіанти цих мовних одиниць, чужомовні нашарування у фразеологічній підсистемі, особливості окремих тематичних груп [Лавер, 1972; 1974; 1975; 1977; 1978; 1982; 1985; 1989].

Фразеологію Бойківщини вивчали М.Демський (особливості граматики, компонентного складу, стосунок з фразеологією літературної мови), О. Демська (зміни у фраземному складі говору), М.Яким (етнокультурний потенціал фразеологічних одиниць, архаїка компонентів, тематичні групи, системні відношення) та ін.

Цінний матеріал щодо говіркової фраземіки міститься у картотеках Інституту української мови НАН України у Києві та Інституту українознавства імені І.Крип'якевича у Львові, зібраний у зв'язку з підготовкою та виданням Атласу української мови, а також у науковій розвідці І. Матвіяса, що оперта на матеріал до Атласу української мови з усіх теренів України [Матвіяс,1972]. Відрадно, що в українському мовознавстві останнього часу зросла кількість монографічних досліджень фразеології говорів чи говірок.

Проте кожний період вивчення фразеологічних ареалізмів вимагає свого аналізу. Та й сама відсутність достатньої кількості початкового (вихідного) матеріалу ареалів відчутно гальмує історико-етимологічні, структурно-семантичні й етнолінгвістичні студії не тільки в царині діалектної, а й на ділянці загальноукраїнської та загальнослов'янської фразеології, негативно позначається на об'єктивності будь-яких отримуваних результатів, сповільнює роботу над

укладанням фразеологічних словників не лише окремих регіонів, а й над фундаментальним фразеологічним словником українських народних говорів чи над атласами – загальномовним та ареальними. Хоча збирачами й опубліковано протягом двох останніх сторіч близько 15 – 20 тисяч фразеологічних одиниць, у багатьох випадках паспортизованих, закономірності розвитку фразеологічної науки вимагають розширення об'єктів дослідження, передусім типологічного опису фразеології окремих говорів української мови, їх аналізу з погляду мовленнєвого вживання, упорядкування термінології тощо.

4.2. Відмінності діалектної фразеології від фразеології літературної мови

Важливо проблемою на сьогодні залишається визначення обсягу діалектної фразеології. На жаль, вітчизняними мовознавцями не розроблено ще надійних критеріїв розрізнення фразеологізмів літературної і діалектної мови, а отже, встановлення того масиву фразеологізмів, що їх можна віднести до говіркових. На нашу думку, найбільш прийнятними є постулати таких відомих учених, як М.Демський, Ю.Прадід, В.Ужченко.

Дослідник фразеології бойківських говірок Ю.Прадід вдається до порівняння з літературною фразеологією й називає такі групи ФО:

1) фразеологізми, що не мають фонетичних, граматичних, лексичних та семантичних відмінностей порівняно з літературною мовою (у поті чола, як рак свисне, крутити носом);

2) фразеологізми, що мають відмінності фонетичного, граматичного та лексичного характеру при тотожному значенні (діал. пустити коріня – літ. пустити коріння; заткати за пояс – заткнути за пояс, ўби камар носа не підточив – щоб комар носа не підточив);

3) фразеологізми, що мають тільки семантичні відповідники в літературній мові (діал. псів бити – літ. собак ганяти „ледарювати”, діал. дати жаливи під хвіст – літ. дати перцю „дорікати, покарати”) [Прадід, с.45]. Тут, власне, окреслений семантичний обсяг терміна „фразеологія діалекту”, а не „діалектна фразеологія”.

В.Ужченко визначив обсяг ареальної (діалектної) фразеології у процесі роботи над ареальним фразеологічним словником східнословобожанських говірок. До діалектних ФО, на думку автора, входять вирази: 1) які не фіксуються лексико- і фразеографічними працями літературної мови; 2) які відрізняються від фіксованих у нормативних працях ФО семантичною структурою чи формальними ознаками, як-от: а) вирази з діалектними словами; б) вирази, які компонентним складом відрізняються від нормативних; в) вирази з іншою порівняно з літературними ФО семантикою; 3) мікрофразеологізми, тобто вирази, які вербалізують мікролокальні реалії. Значущі не тільки певні розряди, а і їх кількісні показники. М.Олійник навела статистичні дані для гуцульських говірок. Серед них, зокрема, найбільше припадає на ФО, не зафіксовані в словниках української мови або зафіксовані з ремаркою діал. (їхня частка 64%) [Олійник, с.177]. Цей же розряд („вирази, які не фіксуються лексико- і фразеологічними працями літературної мови”) найбільший і в інших українських ареалах (у східноукраїнській фразеології – за В.Ужченко – понад 80%).

Проте найдетальніші критерії (і в часі – найраніше) подав М.Демський. Ще 1982 року у збірнику «Структура українських говорів» була поміщена його стаття «Деякі особливості бойківської фразеології», у якій автор торкається проблеми дефініції терміну «діалектна фразеологія» і подає свої критерії розмежування ФО літературної і діалектної мови. При цьому усю сукупність фразем, що функціонують в межах бойківського ареалу, вчений розділяє на

дві групи: 1) ті, які не мають зв'язків з фраземікою інших говорів і літературної мови; 2) ті, у яких такі зв'язки наявні.

У першій підгрупі називаються такі ознаки розмежування із належністю до діалектних ФО:

- складові компоненти ФО є загальноживаними словами, але поєднуються у структурі діалектного фразеологізму всупереч нормам сполучуваності літературної мови. Таке порушення може стосуватися лексичного (бути на чужім дні «працювати у когось за гроші», ударити таліграфом «телеграфувати», ся голова наострит «хто-небудь порозумнішає»), граматичного (пари збивають «піт виступає», біди клепле «хто-небудь бідує») аспектів, семантичної незавершеності вихідної структури (посилати вічейками «підморгувати», сам собов «власними силами»). Такі ФО не мають відповідників серед вільних словосполучень літературної мови;

- ФО мають відповідники серед вільних словосполучень літературної мови, але із такою своєю семантикою не виходять за межі певного (у цьому випадку бойківського) ареалу (збана ліпити «спати», сховати до старої скрині «загубити», відвести дівку в холод «зійтися з дівчиною на самоті»). Такі фразеологізми можуть мати ознаки фонетичного діалектного оформлення;

- фраземи мають у своєму складі вузькодіалектні лексеми – ендемізми, які «прив'язують» їх до певного ареалу (на хтим стеменній «доценту, дотла», ходити само друг «бути вагітною», на зорю вергло «світає»);

- складовими компонентами ФО є вузьколокальні топоніми, які не дозволяють фразеологізму вийти за межі ареалу (сват з Сідого до кобильчої мами «конокрад», піти на Гукову гору «померти»).

У другій підгрупі автор наводить такий критерій розмежування із належністю до діалектних:

- ФО не мають відповідників серед вільних словосполучень, у їх структурі наявні діалектні лексеми, але є фразеовідповідники літературної (світ путати – світ в'язати, пустити по жєбрїх – пустити з торбами, мати рїхт – мати рацію, держати в карбах – тримати в шорах).

Названі критерії – не є всеохоплювальними. Тут можна продовжити і про деякі відмінності у джерельній базі, мотиваційній складовій, особливостях інтерферентного характеру тощо. Усе це ще чекає свого дослідника.

4.3. Ареали фразеологізмів українських говірок

В останні роки українська мовознавча наука збагатилася помітною кількістю добротних студій з ареальної фразеології – це і статті, монографії, словники. Значний вклад зробили такі вчені, як Н.Бабич, М.Демський, Г.Доброльожа, А.Івченко, Ю.Прадїд, В.Ужченко, В.Чабаненко та інші.

У новіших публікаціях українські фразеологічні одиниці різних говіркових зон використовували, наприклад, в історико-етимологічних, етнолінгвістичних та ономазіологічних працях В.Мокїєнко, Л.Даниленко, М.Демський, А.Івченко, В.Мойсієнко, Л.Коломієць, В.Коваль, Ю.Прадїд, В.Ужченко, Н.Хобзей та інші.

1978 року вийшов збірник „Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови”, у якому порушувалися проблеми просторової фразеології: деякі особливості діалектної фразеології української народності періоду XVI – XVII ст.

(Л.Коломієць), дослідження діалектної фразеології методом лінгвогеографії (В.Лавер), діалектні та архаїчні компоненти фразеологізмів (Ф.Медведєв), діалектна лексика наддніпрянських говорів у народних прислів'ях (П.Мишуренко), особливості системного підходу до вивчення лексико-фразеологічної специфіки діалекту (О.Тараненко), діалектна фразеологія Полтавщини (В.Хоменко), лексичні варіанти ФО буковинських говірок (Н.Бабиц), загальна характеристика ФО наддністрянських говірок (Д.Гринчишин), фразеологія Нижньої Наддніпрянщини (В.Чабаненко).

Надія Бабиц тривало веде спостереження наж фразеологією буковинських говірок, що у підсумку вилилося у монографічну працю [Бабиц 1978]. Важливий висновок цієї праці – більшість буковинських фразеологізмів є загальнонародними, лише невелика частина має вузько локальний характер. Наталія Коваленко активно дослуджує ФО західноподільських говірок, вирізняючи чотири підгрупи цих одиниць суміжних і дискантних зон із західноподільськими: 1) фраземи, у яких семантика, структура та компонентний склад збігаються (зподіл. драпа |ка да |вати, наднастр. дати драпака „бігти, втікати”), 2) фраземи з відмінними лексичними одиницями (зподіл. тон|кії йак |нитка, лемк. сухий як цверка), 3) фраземи, які збігаються за компонентним складом, але різняться семантикою (поділ. за пояс запхав, бойк. заткати за пояс „перевершити когось у чомусь”, буков. за пояс заткнути/запхати „приборкати, підкорити собі”) і 4) фраземи, які виявляють початкову інваріантну структурно-семантичну модель для певного роду фразем [Коваленко, с.13].

А.Івченко аналізує народну фразеологію методом структурно-семантичного моделювання. Учений розглядає українську фразеологію в двох лінгвістичних контекстах: українському діалектному континуумі та слов'янському мегаконтинуумі. Описуючи ареальну проекцію, автор використовує термін фразеоглоса. У сфері міждіалектних контактів автор приділяє особливу увагу ФО з двох контактних зон: південно-західних (контакти з польською та словацькою) і південно-східних (контакти з російською). Рисами, які визначають архаїчний характер структурно-семантичної моделі, на думку А.Івченка, є: наявність спільнослов'янських ізоглос на рівні ОК або ізоглос, що поєднує дискантні ареальні зони в межах слов'янського мегаконтинууму; наявність лексичного, експліцитного, евфемістичного, народно етимологічного варіювання; фіксація в джерелах; фіксація в джерелах (XVI – перша третина XX ст.). Відсутність спільнослов'янських ізоглос, відсутність варіювання або його незначний характер та фіксація в джерелах від другої третини XX ст. автор вважає рисами, властивими інноваційним ССМ [Івченко, с.75 - 79]. У слов'янському мегаконтинуумі дослідник виділяє 5 ареальних зон: спільнослов'янську, східнослов'янсько-західнослов'янську, східнослов'янсько-південно-слов'янську, східнослов'янську-українську [Там же: 79].

Семантико-граматичний клас іменникової фраземіки Бойківщини детально описав автор цього посібника [Яким 2000; Яким 2002, Яким 2003]. Залежно від того, яке узагальнене значення в ряді особа – істота – предмет – абстрактний предмет чи поняття виражає іменникова одиниця, виділяються такі групи ФО: фразеологізми, що характеризують людей; істот; предмети; абстрактні поняття. У найбільшій – першій – групі виділяються фразеологізми, які характеризують особу 1) за її соціальним становищем: господар до чужої комори „зłodій”; 2) за її становищем у колективі: тверда рука „вимогливий керівник”; 3) за її вдачею: свинське рило „прихвостень”; 4) за її розумовими якостями: Маріка недуріка „недоумкувата, сварлика жінка”; 5) за віковими та іншими фізичними ознаками: давна верства „старше покоління”; 6) за її сімейним станом, родинними стосунками: старий кавалер/вотир/гриб „неодружений старий чоловік”. Сюди ж він відносить ще дві тематичні групи: ФО, які характеризують ірреальні істоти: дурило з кривої верби „чорт” та ФО, які характеризують людину чи людство взагалі, чоловіка або жінку взагалі: божа подоба, рід вусатий, Євин накоренок [Яким 2002: 91 - 94].

Обрядова фразеологія гуцульського ареалу є в полі зору Михайла Бігусяка („З лексики родильних обрядів у гуцульських говірках” (1997), „До полісько-гуцульських паралелей у галузі весільної лексики” (1996), „Весільна лексика говірок гуцульсько-буковинського порубіжжя” (1994) та ін.) де поряд з лексикою розглядаються й стійкі вислови різної структури й семантичної цілісності, зокрема обрядові: перші прощі „благословення батьками молодого (молодої) перед запрошенням на весілля”, викуп молодої „молодий платить гроші братові молодої за молоду”, завивання молодої „заміна весільного головного убору молодої на убір заміжньої жінки”, а також розгалуженні синонімічні ряди, наприклад, на означення вагітної жінки: при на |д'її, у т'аж'ї, , заїш |ла на ди |тину, на тих д |н'ох, тота шос'ї скопи |личила.

Фразеологічні одиниці лемківських говірок описала Галина Ступінська. Вона називає традиційні семантико-граматичні розряди фразеологізмів, як от:

- 1) субстантивні (христова невістка, світ кут, стара співанка „давня історія”)
- 2) ад'єктивні (ліє як з відра, весела як герличка);
- 3) адвербіальні (як у паровні „дуже тепло”, як у церкві свічок „дуже багато”, лем кість а скоро „дуже худий”);
- 4) дієслівні (де вітор задує кого „йти без певного напрямку”, летит як без душі „дуже швидко бігти”). Дієслівні ФО в лемківських говірках (власне, як і в усіх ареальних зонах та загальнонародній фразеології) складають найбільшу групу [Ступінська, 2000]. Дослідження Г.Ступінської – фактично це чи не єдина з дисертаційних робіт, у якій ретельно аналізують акцентуаційні риси ФО. Більшість лемківських говірок відзначається сталим фіксованим наголосом слова – на передостанньому складі, що простежується й у ФО: бара'нча 'голов „дурна людина”, 'стара 'лишка (лисиця) „хитра людина”. У лемківській фразеології помітні лексичні запозичення з польської мови: тлустий як бочка „дуже товстий”, ма піняжей як жьд пацят „дуже бідний”, як тот горох при дорозі „нікому не потрібний, беззахисний”; з угорської мови(особливо в південній частині Лемківщини): ани як багов (= тютюн) „незначна людина”, за піпку догану „дарма загинути”, досл. „за люльку тютюну”, сомарув брати „наївна, простодушна людина” (сомар – „осел”); з германських мов: камарат із погар ком „п'яниця” (камарат – „товариш”), лем герок вісит на кому „дуже худий” (герок – „піджак”). Румунські запозичення стосуються насамперед вівчарства та скотарства: позерати як вовк із гаври „недоброзичливо дивитися” (гавра – „лігво”), сидіти як ватраль на пецу „нічого не робити” (ватраль – „палиця, якою загортають вогонь”).

Ідеографічний аналіз ареальної фраземіки на матеріалі подільських говірок провела Наталія Коваленко. У межах досліджуваного матеріалу вона виділяє фразеосемантичні поля (ФСП), найпродуктивніші фразеосемантичні групи (ФСГ), семантичні ряди. Вихідною одиницею в дослідженні є ФСГ, у межах яких здійснюється опис семантичних рядів. Так, наприклад, ФСП „Фізичний стан людини” складається з найуживаніших фразеосемантичних рядів, що виражають різні аспекти розуміння людьми своєї внутрішньої природи: „народитися”, „вмерти”, „втрачати або набирати вагу”, „спати” тощо. До ФСГ „вмерти” входять такі семантичні ряди, як „померти”, „насильно померти”, „вчинити самогубство” [Коваленко, с. 6].

Мирослава Олійник у праці „Фразеологія гуцульських говірок” теж дотримується ідеографічного опису. Вона виділяє семантичний ряд – первинна одиниця опису, критеріями якого є інтегральна сема в семантичній структурі ФО та категоріальне значення, а також семантична група, семантичне й тематичне поле. У роботі здійснено ідеографічний опис гуцульських фразеологізмів, розглянуто 2 тематичні поля, 8 семантичних, у межах яких виділено 19 семантичних груп, 46 семантичних рядів, встановлено кількісне співвідношення висловів. Виявлено парадигматичні, синтагматичні, внутрішньо фразеологічні і фразеотворчі

типи відношень [Олійник, 2000]. До ідеографічного аналізу діалектної фразеології вдаються Т.Грица, Г.Доброльожа, А.Івченко та ін.

Фундаментальну роботу провів Василь Лавер, описавши фразеологізми карпатського ареалу (семантику, деривацію, внутрісистемні відношення, засвоєння тощо). У своїй докторській дисертації мовознавець описав ФО закарпатських, бойківських, гуцульських і буковинських говірок. До роботи додавався перший в україністиці (а може, і в славістиці) „Атлас фраземіки українських діалектів карпатського регіону”, у двох частинах із 262 картами. В атласі поміщено три види карт: карти на виявлення фразеологізмів; карти фразеологічних явищ; зведені карти, а також встановлено понад 1000 ізголос ФО.

Фраземіку говірок північного наріччя репрезентує праця житомирської дослідниці Г.Доброльожі „Географія і генезис поліських антропогностичних порівнянь”. Як зауважив В.Ужченко, це взагалі перше монографічне дослідження значного шару народної фразеології (коло 7 тисяч порівнянь) північного наріччя української мови. Ареал обстеження охоплює поліські території Житомирської, Волинської, Рівненської, Київської, Чернігівської і частково Сумської областей, а також суміжних зон. Накопичення такого матеріалу і його фактологічне використання є важливим аргументом у вивченні „складного онтологічного походження українського народу і його мови” на початкових етапах її становлення [Доброльожа 1997: 3 - 4]. Наочним результатом зусиль став короткий „Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин”. Відзначимо, що ґрунтовний різнобічний аналіз стійких компаративних утворень житомирською дослідницею, а також праці А.Алефіренка, А.Івченка, О.Юрченка характеризують їх як невід'ємну складову фразеологічного фонду, у чому почали сумніватися деякі вчені, виводячи компаративістику за межі фразеології.

У період кінця ХХ – початку ХХІ століття пощастило на дослідників східнослов'янським говіркам із центром у Луганському національному університеті імені Т.Шевченка. Захищено докторські, ряд кандидатських дисертацій із проблем східноукраїнської, у тім числі східнослов'янської фраземіки, видано кілька фразеографічних робіт (це насамперед праці Віктора і Дмитра Ужченків, Романа Міняйла та ряду інших учених). Види перенесення форми мовної одиниці з одного референта на інший на основі відповідності (подібності) та реалії, які підлягають метафоризації, на матеріалі східнослов'янських і східностепових говірок розглянув Р.Міняйло. За спостереженнями В.Ужченка на матеріалі східнослов'янських і східностепових говірок найбільша продуктивність перенесення спостерігається з предметами на особу (одного засолу огірочки „однакові”, мішок з соломом, мішок з комбікормом, мішок сіна „дуже товста людина”), з істоти на особу (фам. Битий заєць „бувала, з великим досвідом людина, яку важко обманути”, лякливий заєць „полохлива людина”, несхвальн. Окунь заморожений „нерухомий, неповороткий”, гадюча змія „зла людина”). Автор звертає увагу й на те, що при формуванні метафори варто відзначити не тільки якусь одну основу переносу, а й наголосити на складності цієї основи, її важковловимості, на багатстві асоціацій під час перенесення, на його певних домінуючих напрямках. Метонімічні ФО виділяються на основі певних асоціативних ліній.

Основу творення ФО бойківських говірок детально описав Мар'ян Демський у статті „Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу”, матеріал до якої взятий з „Галицько-руських народних приповідок” І.Франка (1901 – 1910), „Словника бойківських говірок” Й.Онишкевича (1984) та Етнографічних збірників, що видавалися етнографічною комісією Наукового товариства іл. Шевченка. Автор виділяє 7 типів дериваційних баз: 1) окремі слова (солом'яна голова, забита голова), 2) різного роду непоширені й поширені прийменниково-відмінкові конструкції, конструкції з частками не, ні та конструкції, що складаються із сполучника та повнозначного слова (без рахуби, не гук); 3) вільні

словосполучення та речення (стара торба, на кінськiм обрoцi годований); 4) паремiйнi одиницi (прислiв'я, приказки) (битий пес – битий пес стережеться); 5) казки, анекдоти, небилицi, нiсенiтницi (iде, як рак з дрижджiма); 6) наявнi на територiї ареалу фраземи (паска сi спекла кому „поталанило кому”, а потiм – „азнав невдачi”); 7) iншомовнi фраземи, переважно з польськoї: роjсе па рсу – iти на пси або через польськy: фр. Avoir une dent (contre) – miec zaб па kого – мати зуб на kого. Автор детально аналізує окремi структурно-семантичнi способи становлення бойкiвських ФО: фраземну iнтеграцiю, коли всi компоненти беруть активну участь у твореннi лексичного значення фраземи (лопотовi вiйна „голосна сварка”, нi лис, нi заєць „ледащо”), фраземну диференцiацiю, зокрема, парафрази (пан постоловський „постоли”), фраземи-табу (той, що в смолi купається „чорт”), фраземи-евфемiзми (всадити до Иванової хати” „заарештувати”), фраземи-дисфемiзми (Свин накоренок „жiноцтво”), фраземи-перифрази, що виникли внаслiдок „розщеплення” переважно дiєслова (мати боя „боятися”, ганьби задати „виганьбити”) та iл. Виявленi автором типи деривацiйних баз, що були використанi як матерiал для бойкiвськoї фраземiки, справедливо вважає дрогибичький фразеолог, „можуть служити типологiчною основою” при порiвняльному вивченнi фраземотворення i в iнших говорах.

Вiктор Чабаненко, описуючи фразеологiю говiрок Нижньоi Наддiнпрянщини в семантико-тематичному, структурно-семантичному, iсторико-генетичному, порiвняльно-iсторичному, лексико-граматичному i стилiстичному аспектах, доходить таких висновкiв (значною мiрою вони стосуються всiх говiрок): семантико-тематичнi групи говiркових фразеологiзмiв у кiлькiсному вiдношеннi не поступаються семантико-тематичним групам лiтературноi мови, зате в якiсному вiдношеннi вони мають деяку специфiку; з iсторико-генетичного погляду переважна бiльшiсть анаlizованих фразеологiзмiв вирoсла в рiзний час на мiсцевому розмовно-побутовому й фольклорному ґрунтi, чимало виразiв узятo iз звичаєвоi, обрядовоi, виробничо-професiйноi та книжно-культурноi сфери; говiркова фразеологiя сприяє збереженню давнiх дiалектних слiв i граматичних форм, тому вона може служити джерелом та пiдставою для реконструкцiї давньоi мовноi структури; мiсцевi фразеологiзми органiчно входять до системи експресивних засобiв говiркового мовлення i є вдячним матерiалом для дослiдження соцiолiнгвiстичних та психолiнгвiстичних основ говiрковоi мовленнєвоi виразностi.

Отже, в останнiй перiод вивчення дiалектноi фразеологiї, з одної сторони, продовжує традицiю фразеологiчної науки другої половини ХХ столiття, з другої – виявляє новi пiдходи i напрямки у цiй сферi пiзнання мови.

Питання для самоконтролю

1. Чи тотожними є терміни «фразеологія діалекту» і «діалектна фразеологія»?
2. Окресліть розуміння понять «ареальна фразеологія», «діалектна фразеологія», «народна фразеологія».
3. Хто з відомих мовознавців досліджував і досліджує українську діалектну фраземіку?
4. Назвіть розмежувальні ознаки фразеологізмів літературної мови і фразеологізмів мови діалектної.
5. Які джерела виникнення діалектних фразеологічних одиниць?

Література

1. Бевзенко С. Українська діалектологія. / С. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Демський М. Деякі особливості бойківської фразеології. / М. Демський // Структура українських говорів. – К., 1982.
3. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. / А. Івченко. – Харків, 1996.
4. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. / В. Ужченко. – Луганськ, 2006.
5. Яким М., Зубрицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. / М. Яким, М. Зубрицька. – Дрогобич, 2002.

Тема № 5. Лексичні діалектизми і їх ареальне варіювання. Типи і причини варіантності діалектних лексичних одиниць

5.1. Загальні зауваження щодо говіркової лексики та її диференціації

Багатство лексики народних говорів, різноманітність мотивів номінації, збереження у словниковому складі народної мови одиниць, відмінних за генетичною і часовою віднесеністю, – усе це актуалізує дослідження складу, закономірностей системної організації, особливостей функціонування лексики говорів на одному синхронному зрізі і в часі. Евристична цінність діалектних даних постійно зростає у зв'язку з розширенням сфер їх використання, насамперед для розв'язання глото- і етногенетичних проблем, в етимологічних, історико-семасіологічних, ономастичних дослідженнях, для з'ясування окремих проблем етнографії, фольклористики, літературознавства. Усі галузі наук, що пов'язані з вивченням історії та сучасного стану матеріальної й духовної культури етносу, значною мірою спираються на свідчення діалектної лексики. І це не випадково, оскільки не лише нові методи можуть збагатити такі дослідження, а й нові конкретні мовні факти, особливо дані народних говорів, що часто виступають каталізаторами нових ідей, нових підходів до вирішення складних проблем.

В останні роки у слов'янському мовознавстві помітно зросла увага до діалектної мови як об'єкта досліджень, що зумовлено як вирішенням завдань у межах національних наукових шкіл (передусім підготовкою національних діалектологічних атласів), так і участю в реалізації таких міжнародних наукових програм, як видання Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (ЗЛА), Лінгвістичного атласу Європи (ЛАС), Карпатського і Загальнокарпатського діалектологічних атласів (КДА і ЗКДА). Діалектна лексика вимагає неослабної уваги ще й тому, що саме слово становить поєднання результатів розвитку інших структурних рівнів – просодії, фонетики, морфеміки, а тому може служити індикатором цих змін. Разом з тим докладної уваги вимагають діалектна лексикологія і семасіологія, окреслення й уточнення їх проблематики, методів дослідження, які далеко не в усьому накладаються на відповідні розділи науки про літературну мову. Адже в цих двох близьких лінгвістичних об'єктах – літературному й діалектному різновидах мови – простежуються відмінності у формах існування, функціях, структурі. Так, для літературної мови суттєвим є розмежування,

співвідношення і взаємодія нормативних і позанормативних елементів, функціонально-стильових різновидів, в той час як для діалектної мови найсуттєвішим залишається взаємовідношення між діалектними мікросистемами у межах цілісності вищого порядку – діалектної мови. Разом з тим у діалектній мові проблема стильової диференціації втрачає свою гостроту порівняно з першорядною проблемою ареальної диференціації й міжговіркової взаємодії, а для літературної мови ареальна варіативність норми (коли спеціально не стоїть питання про витворення окремих варіантів поліваріантних літературних мов) відступає на другий план.

Для українського мовознавства значний інтерес становить проблема ареальної диференціації, змінності мовних одиниць у просторі як складова частина комплексної проблеми змінності/стабільності діалектної мови. Особливого значення ця проблема набуває стосовно лексико-семантичного рівня. Нагромаджений значний за обсягом лексичний матеріал вимагає його осмислення й аналізу насамперед в ареальному аспекті, досягнення варіативності мовних одиниць не стільки через реєстрацію варіантів і встановлення відношень між ними, скільки через призму причин, що зумовили таку варіативність. Ареалогічний підхід дає змогу по-новому інтерпретувати велику кількість традиційно осмислюваних мовних явищ. Тому серед різноманітних проблем української діалектної лексикології виділяємо коло питань, пов'язаних саме з ареальною проекцією слова, його значення, з виявом причин і закономірностей змінності у просторі формальної й семантичної структури окремої лексеми, тенденцій лексичної й семантичної диференціації говірок.

Визнання лексики як індикатора ареальних відмінностей на перших етапах становлення діалектології згодом змінилось оцінкою лексики як менш інформативного структурного рівня (на тлі фонетики, словозміни) для розв'язання насамперед питань діалектного поділу. Звідси – значно більша увага до фонетики й граматики в атласах та ареалогічних дослідженнях, поступове утвердження думки про «консерватизм» фонетичних явищ, мінімальну залежність (а то й повну незалежність) фонетичних змін від екстралінгвальних чинників при значному динамізмі складу діалектної лексики та її семантики й залежності цих змін від позамовних факторів.

Вивчення лексичної диференціації говорів спрямоване на пізнання складу, закономірностей територіального розміщення лексем як репрезентантів певного лексичного значення, групування й напрямів розташування ізоглос, їх співвідношення з межами поширення ареалогічно релевантних явищ інших структурних рівнів діалектної мови. Вирішення зазначених проблем дає відповідь на питання: як диференціюється діалектна мова у галузі лексики, які відмінності лексики як багатогранного лінгвістичного об'єкта зумовлюють таку диференціацію. При цьому в центрі уваги перебуває лише ареально протиставна лексика: ті ж елементи лексичної системи говірок, що не дають ізоглос або мало здиференційовані (а територіально іррелевантна лексика є не лише у кожній діалектній мові, а й у межах генетично споріднених мов), не стають об'єктом картографування, отже, і не беруться до уваги в ареалогічному дослідженні. Так, робота над лексичною частиною АУМ, ЗЛА, а також із матеріалами до ЛАУМ, показала, що кількісно превалюючим над діалектно протиставною є шар лексики, тотожної і спільної для всіх діалектів. Він утворює спільний фон, на якому виділяються інші шари лексики, специфічні для окремих діалектних систем. До аналогічних висновків приводить аналіз діалектної диференціації лексики інших слов'янських мов та в межах всього слов'янського мовного континуума як цілості. Проте знайомство з атласами різних типів завжди залишає відкритим питання: чи інша лексика, тематично близька до картографованої, залишилася поза увагою укладачів атласів, чи належить до ареалогічно нерелевантної? Фрагментарність представлення лексики і семантики в атласах, навіть у спеціальних лексичних, є одним із суттєвих недоліків більшості з опублікованих лінгвогеографічних праць. Тому висновки про зв'язки і диференціацію між говірками чи

діалектними зонами на лексичному рівні мають відносний характер, оскільки ґрунтуються лише на частині лексики зіставлених діалектних систем без урахування значного за обсягом шару словника народних говорів.

Практика свідчить, що наблизитись до об'єктивного й всебічного опису лексичної диференціації певного континуума можна насамперед шляхом максимально повного охоплення лексики, здійснюваного поетапно за окремими сегментами системи. Проте цей підхід до лексики говірок на практиці ще не знайшов широкого застосування.

Характерне у цьому відношенні і визначення С.Урбаньчиком причин лексичної диференціації говірок, відповідно – формування ізоглос; серед причин відзначаються: а) відмінності у матеріальній культурі різних регіонів; б) наявність різних шляхів запозичень елементів матеріальної культури разом з їх назвами [див.за: 3: 15]. Домінування позамовних чинників є очевидним, разом з тим внутрішньомовні, просторові чинники до уваги не беруться. Проте неможливість пояснити виникнення й розвиток діалектної диференціації (зокрема, і в галузі лексики) лише позамовними факторами стала очевидною уже в кінці ХІХ ст. Дальші пошуки причин диференціації говірок привели до усвідомлення необхідності вивчення в цьому аспекті окремо кожного структурного рівня. Так, серед факторів лексичної диференціації виділяються: а) особливе ставлення носіїв говірок до реалій (поклоніння реаліям, що мають культову цінність; страх перед окремими реаліями, що може породжувати різноманітні табу; негативна чи позитивна оцінка ряду реалій – явищ природи, предметів навколишньої дійсності); б) невизначеність, динамізм позначуваних лексемами реалій.

5.2.Лінгвогеографічна карта – основа вивчення відмінностей

лексичного складу говірок

У сучасній лінгвістиці використовуються різні прийоми локалізації лексики народних говорів – описовий (у монографічних дослідженнях, словниках) і картографічний. Обидва способи передачі меж поширення мовних явищ можуть забезпечувати різний ступінь докладності: від локалізації конкретних говірок до віднесення до одиниць діалектного (нерідко етнографічного чи адміністративного) членування; причому й одиниці діалектного членування можуть бути різної величини (пор. локалізацію шляхом віднесення явища до говірки чи говору, з одного боку, і до наріччя – з другого). Така локалізація мовних явищ є відносною, оскільки не передбачає перевірки їх поширення в усіх говірках (чи більшості з них); це швидше орієнтир, вказівка на те, в якому може бути виявлене досліджуване явище.

Національні і регіональні атласи слов'янських мов дозволяють виділити ряд типових загальних характерних ознак просторового розміщення картографованої лексики. Так, при зіставленні ряду карт одного атласу насамперед вирізняється кілька квантитативних ознак картографованого лексичного матеріалу: а) наявність значних відмінностей щодо кількості лексем – репрезентантів, які покривають охоплений картою континуум; б) неоднакова частота вияву лексем-опозитів на карті. Так, у середньополіських говірках близькі денотати - коса і лезо коси – далеко розходяться щодо кількості лексичних репрезентантів: на позначення коси використано 3 лексеми, а для номінації леза коси – 19 [6: 116 – 118]; у межах І т. АУМ реалія журавель (витягати воду) представлена 2 лексемами, а інша реалія із сфери тієї ж традиційної матеріальної культури – будівля для сільськогосподарського реманенту – 12 [АУМ, I, 295, 288]. Той факт, що зазначені коливання кількості репрезентантів спостерігаються у межах того самого континуума, а не в різних за величиною й відмінних у графічному відношенні, виключає можливість впливу на кількість репрезентантів мережі карти, густоти реального

заселення регіону й ступеня економічних і культурних зв'язків носіїв, з якими часто пов'язується ступінь лексичної диференціації говірок. Так само складно однозначно пов'язати специфіку самої реалії (ціла реалія : частина, однотипна на всьому мовному обширі : різнотипна, з модифікаціями та ін.) зі ступенем однорідності / неоднорідності її лексичної репрезентації у говірках. Не менш строкатою виявляється картина, якщо врахувати частоту вияву в говірках співвідносних репрезентантів, пор.: сема 'криничний журавель' у І т. АУМ представлена лексемами журавел` - у 583 говірках, звід – у 233, до того ж у 97 говірках відзначено дублетність звід/журавель` [АУМ, I, 295]. Ці зовнішні результати складних процесів, що раніше перебігали в діалектній мові, змушують у кожному конкретному випадку шукати пояснення; в одних випадках – мінімальної лексичної диференціації континуума, в інших – значних лексичних відмінностей у говірках, так само і високої / низької частоти вияву в окресленому картою континуумі.

Лише послідовне проведення ареалогічного принципу вивчення говірок із виділенням протиставних / непротистваних явищ дає змогу перейти до вивчення характеру відмінностей між діалектними системами на лексичному рівні.

5.3. Формальна варіативність слова

Реалізуючи будь-який з підходів до діалектних явищ – генетичний, типологічний чи ареальний, зосереджуючи увагу на зіставленні говірок між собою чи говірок і літературної мови, дослідник оцінює сукупність говіркових фактів з урахуванням їх структурних, функціональних і семантичних відмінностей. Відмінність як центральний об'єкт вивчення була превалюючою при дослідженні діалектизмів – яскравих, особливих дифенціюючих елементів говірок, і залишається центральним при вивченні говірок як окремих систем і діалектної мови як макросистеми. Лише з урахуванням відмінностей варіантів окремого слова чи словоформи можна моделювати етапи становлення й розвитку явища.

Стосовно змін формальної структури слова в українських говірках слід зазначити, що досі не визначено їх можливий репертуар (наддіалектний чи для певного ареалу), який міг би стати орієнтиром у побудові схем розвитку форм, а відтак – у встановленні їх історії, генези. Якщо основні лінії змін функціональних характеристик лексики можна окреслити як переміщення з активного до пасивного запасу чи, рідше, навпаки, або ж закріплення лексем, словоформ за певними віковими, освітніми чи професійними групами носіїв говірок, а розвиток семантики можна співвіднести з їх основними типами – як зміни по лініях загальне = конкретне, рід \rightleftharpoons вид, синонімія, антонімія, звуження/розширення номінації реалій, пов'язаних відношеннями суміжності, то формальні зміни виявляються значно строкатішими. Слово обіймає, концентрує переплетення синтагматичних і парадигматичних змін звукового складу, різноманітних власне фонетичних і словотворчих тенденцій; до цього додаються трансформації акцентуаційні, закріплення семантичних змін та функціональних обмежень за певною формою слова.

Таке складне поєднання умов і причин формальних змін відбивається на багатоплановому варіюванні слова, яке можна спостерегти при передкартографічній обробці даних говірок.

Сучасна джерельна база української діалектології дозволяє лише в загальних рисах, з незначним заглибленням у деталі (останнє натикається на недостатність матеріалу) окреслити репертуар формальних змін слова в українській діалектній мові.

Акцентуаційні відмінності лексики, що рельєфно постають при картографуванні, засвідчують значну рухливість наголосу не лише у різних формах слова – явище характерне і

для літературної мови, а й у зіставних формах того самого слова у різних говірках; виняток становлять лише говірки з наголосом нерухомим, у яких тенденція сталості наголосу виявлена виразно.

Реалізуючись у слові чи словоформі, наголос суттєво не впливає на диференціацію говірок на лексичному рівні, хоча в позаареальній ситуації, в говірці як системі він використовується як формо- і смислотворчий, смислорозрізнявальний засіб. Не відзначено випадків, коли зміна наголошування, акцентної парадигми спричинила б такі наступні відчутні формальні зміни, які викликали б подальші семантичні зрушення і в кінцевому результаті – лексичні зміни, субституцію. Якщо з наголошуванням пов'язуються звукові зміни (і фонологічні), зміни ритмічної, інтонаційної структури мовлення, то все ж у кінцевому результаті напрям динаміки фонетичної системи конкретної говірки, зміни звукового складу певної словоформи детерміновані, як правило, не стільки фактом зміни наголошування, скільки комплексом чинників, серед яких більш вагомими (нерідко – визначальними) залишаються характер самого змінюваного звука, його звукове оточення. Таким чином, у формальному варіюванні слова, постанні ареального лексичного протиставлення участь наголосу виявляється мінімальною, швидше додатковою, ніж основною.

Звукові відмінності тієї самої лексеми у різних діалектних системах за своїм характером, частотою вияву в говірках, впливом на морфемну будову, а звідси – і на можливі семантичні зв'язки лексеми виявляються найрізноманітнішими. Не можна знайти жодної фонемі в інваріантному наддіалектному репертуарі фонем, яка не зазнавала б у лінгвальному просторі змін, заступлень звуковими виявами інших фонем. Репертуар співвідносних звуків, встановлений у результаті зіставлення виявів того ж слова у різних говірках, діалектна субстанція в цілому настільки неоднорідні й різнопланові, що усталені схематичні побудови звукових змін у часі (нерідко монолінійні – від певного прастану через кілька етапів змін до якоїсь нової умовно кінцевої якості, нового звука) найчастіше виявляються неповними й фрагментарними; нерідко вони не охоплюють значної кількості варіантних виявів, що зумовлює неточність чи невикінченість верифікацій матеріалу. Варіативні рядки фонем у межах діалектної мови виявляються досить розгалуженими (пор., наприклад, дані за АУМ, Т.І, к. 6, 12 – 14, 32, 45: блиск – бл[и, е, 'а, 'о, іе]ск, хлів – хл[і, и, е, 'у, уи, уо]в, цілувати – ц[і, е, и, о, а, 'у]лувати.

Зіставлення вияву того самого слова у різних говірках показує, що в тих же парадигматичних і синтагматичних умовах (в однакових морфемах, тому ж звуковому оточенні, при тому ж наголошуванні і складоподілі) виявляються відмінні звуки, які відрізняються акустичними і фізіологічними властивостями. Таким змінам піддаються як голосні, так і приголосні. Функціонально співвідносними можуть бути звук : звук, звук : звукосполучення, звук : нуль звука.

Зміни звукового складу тих самих слів (морфем) у різних говірках за зовнішніми характеристиками можна звести до двох основних різновидів:

- 1) зміни, що відбуваються в межах сталої довжини слова (фонемного складу) – а) субститутивні зміни окремого звука в тому самому звуковому оточенні та акцентуаційній парадигмі; б) метатеза;
- 2) зміни, що поєднуються з подовженням чи скороченням слова – а) поява протетичних та епентетичних звуків, б) афереза, синкопа, гаплогія.

З лексикоцентричного погляду актуальним є розрізнення фонетичних змін щодо їх позиції у слові: менш результативними є звукові заміни кінця слова у зв'язку із діянням «закону руйнування кінця слова», які у флективних мовах корелюють і обмежуються випадками вираження флексією (фіналією) певних граматичних значень. Значно відчутнішими для

дальшої долі слова є динаміка початку слова, його кореневої частини, яка є реальним носієм смислових, словотворчих зв'язків.

Звукові зміни відбуваються як при сталій довжині слова, так і при її змінності.

Заміна одного звука іншим супроводжує словозміну і нерідко входить до складу засобів вираження граматичного значення. Типовими є звукові зміни на стику морфем при словотворенні. При цьому навіть кодифікована літературна норма з усталеними моделями морфологічних змін допускає розгалужені альтернативні ряди. Крім таких змін, діалектній мові властивий і такий різновид змін, який, по-перше, може бути безпосередньо не зумовлений словозміною чи словотворенням, позицією у мовленнєвому потоці, по-друге, виникати внаслідок повного заступлення у конкретній словоформі однієї фонемі іншою. Основна відмінність таких заміни від власне чергувань полягає в тому, що в межах говірки базова фонема і субститут можуть не утворювати усталених чергувань. Усталені чергування передбачають наявність у тій же говірці для лексеми і похідних від неї усвідомлюваної носіями формальної варіативності, яка не руйнує цілісності лексеми. Чергування здебільшого охоплюють значні ряди лексем і словоформ. Заступлення, навпаки, можуть мати у говірці поодинокий вияв.

Односторонні заступлення – явище надзвичайно строкате. Цей процес у говірці може охоплювати значну частину випадків. Помічено, що субститутивні процеси активізуються у зонах міжмовної взаємодії, при зіткненні різних діалектних стихій. Вихідні фонемі, близькі за акустичними характеристиками, часто значно відрізняються набором субститутів. Неоднаково замінюється фонема у різних позиціях слова. Так, [в] заступається [л],[й],[г],[р] тощо ('жилить' 'живить', 'лимньови' 'вимньови', 'йимн'а 'вимня', при'габити 'привабити', брад'рура 'братвуро'). Такі субституції виявляють різну частотність, охоплюють неоднакову кількість лексем, мають різну вікову глибину. Заміна звуків, одного боку, може йти шляхом нейтралізації типових фонологічних опозицій (твердість/м'якість, дзвінкість/глухість), з іншого боку, може розширюватися вияв закономірних історичних змін у нетипових ситуаціях (одзвінчення глухих перед глухими, оглушення дзвінких перед дзвінкими тощо).

Субститутивні заміни відбуваються одночасно і в тісному зв'язку з іншими змінами формальної структури, зокрема у зв'язку із замінами груп приголосних, що часто вже сполучається з динамікою довжини слова.

Метатеза порівняно із чергуваннями, субституціями рідше зустрічається в говірках, як, до речі, і в літературній мові; характер змін при метатезі не завжди пов'язаний з евфонією, як може видатися на перший погляд. Якщо у таких випадках, об'гортка > го'бортка 'вид жіночого поясного одягу', шкитил'гати > штикил'гати 'кульгати' [АУМ, I, 166], часткові зміни вокально-консонантної послідовності можна розглядати у зв'язку проблемою евфонії, то заміни нога'виці > гана'виці, сир'мага > сим'рага, в наддністрянській говірці голо'ледиц'а > лаго'ледиц'а, як і в поліській говірці во'дохрище > до'вохрище, не пов'язані з відчутною динамікою слова, його ритмомелодикою. Нерідко в результаті метатези витворюються складні звукосполучення. Свідчення українських говірок вказують на те, що це явище часто обіймає і загальновідому питому лексику говірок, і запозичення, пор.: слоко'тат' < лоско'тат' [АУМ, I, 77]23, макор'те(и)т < мако'терт'; пор. у наддністрянських говірках 'гижавка < 'жигавка, чепе'риця < пече'риця; у лемківських говірках веле'тюрник < вере'тюльник, зва'лярник < зва'рляник, вер'пина < веп'рина, ту'теньший < ту'тешній, лис'кар' < рис'кал'.

Окремий різновид метатези становлять зміни, пов'язані з появою секундарного [й], що виник в результаті диспалаталізації приголосних. Секундарний [й], що постав «внаслідок розкладу пом'якшених приголосних на двофонемні сполуки», пов'язується із ствердінням губних і [р'], з новими фізіологічними характеристиками цих звуків; разом з тим діалектні матеріали свідчать

про значно ширшу дистрибуцію цього явища - секундарний [й] виникає практично після усіх тих приголосних, які за певних умов диспалаталізувалися, пор.: 'сес'а > 'сес'яа 'ця' (гуц. гов.), ц'а > ц'яа 'тс' (буков. гов.), д'у'ра > д'йу'ра 'дірка' (пд.-волин. гов.), *'т'оутка > т'йуотка 'тітка' (надубортська гов. срд.-поліс.), чм'ел' > чм'йел' 'джміль' (надприп'ятьська гов. срд.-поліс.), ко'н'у > кон'йу (дав. в.-срд.-поліс.), йаг'н'а > йаг'н'йа (срд.-поліс., волин., буков.), на зем'л'е > на зем'л'йе (срд.-поліс.) [АУМ, II, с.9, 17-18, 29, 37, 39, 41, 47]; таким же був шлях виникнення і форм наз. в. мн. іменника меш'чанйе у гов. Туровщини [АУМ, II, с.43].

Нерідко відзначаються випадки появи [й] у позиції після приголосних, які зберегли палатальність, напр.: х'ол'ева > хол'йева 'халява' (гуц., буков.), за'зул'а > за'зул'йа 'зозуля' (гуц.), фа'сол'а > фа'сол'йа 'фасоля'.

Зміни відбуваються і при збігові приголосних: шк'варка > гуц. шка'варка, йаг'ня > зах.пол.йаг'ня. Як правило, спостерігається тенденція до більшої звучності, зменшення консонантних збігів.

Типовими змінами, що трансформують вихідну формальну будову слова, є поява протетичних і епентетичних приголосних звуків, приставних і вставних тощо.

Протетичні приголосні приголосні виявляються у різних умовах. На рівні над говірковому все ж є певні закономірності. Так, звук /в/ з'являється часто перед початим наголошеним і ненаголошеним /о/, /у/, /е/, /а/; перед /і/. /у/, /и/, /ы/, що походять з давнього /о/: воб'ручка, воко'вита, ві'вес, ву'тава. Звук /л/ появився перед /о/, /у/, /а/: лу'тава, 'л'ул'ія <й'ул'ія. Серед протетичних приголосних вчені розглядають протези – появу приголосних на початку слова перед приголосним: 'рублик > 'грублик, горівка > згорівка, киле'лиці > скисе'лиці.

Приставні голосні – явище здавна відоме українській мові. Найчастіше появляються приставні /і/, /и/ перед /р/, /л/ у зв'язку з історичними змінами дифтонгічних сполук ър, ър, ъл, ъл. Проте у говірках фіксуються і такі приставні, як /о/: 'жолудь > о'жолудь, 'трутень > о'трут.

Поява неетимологічних звуків всередині, рідше – в кінці слова – явище, яке широко представлене в українських говірках. Різновиди приголосних і умов їх появи не вкладаються у звужене поняття епентетичних, що пов'язуються насамперед із змінами *рj, *bj, *mj, *vj. Крім епентетичних [й], [н'], [н], що постали внаслідок зазначених змін, а також [й] як результату компенсаційного ствердіння губних, [р'] та шиплячих, в українських говірках відомі такі вставні приголосні:

[б] – клямбра < клямра, надністр. трумбло < трумло, бойк. с'лим'буш < с'ли'муш, слімбак, слімбуж, слембѐна < слемено.

Вставні(секундарні) голосні також видозмінюють формальну структуру лексеми, виникаючи передусім при збігові приголосних, пор.: б'дзіл'ник > по'дзіл'ник 'вулик' [АУМ, I, 283], горох'н'анка > горохи'н'анка 'горохова солома' [АУМ, II, с. 36], горн > горин 'ковальський горн', 'морква > 'моркава, арм'йак > арим'йак 'верхній одяг', пал'то > пал'і'та. Під впливом типових моделей фонетичних змін і встановлення нових мотиваційних зв'язків лексема сло'та 'сніг з дощем' (похідні від слот- із значенням 'іде дощ' і семантичні модифікати відомі в гуцульських, буковинських, наддністрянських, подільських говірках через кілька етапів змін набуває форми суйе'та (Славське Льв., Порошкове).

Окремі із вставних голосних фіксуються в позиціях, в яких колись зредукували голосні неповного творення [ъ], [ь], тому такі голосні – пазвуки чи голосні повного утворення – закономірно розглядаються у контексті історичної долі редукованих: як їх пряме продовження-прослідки чи «рецидив дії закону відкритого складу», пор.: *тогѐди > тогоди, квочка > к (ъ, о, у)вічка, 'ночви > ночови, ночу'ви, но'чоўка(и, ие, 'і) [АУМ, II, с. 63], платва >

платъва > платова, платов – наз. в. одн., звідси – зміна типу відмінювання, (як і брѣтовъ 'бритва').

Втрата етимологічних чи нових усталених звуків і звукосполучень – процес, протилежний появі неетимологічних елементів структури слова; він охоплює різні за характером окремі звуки чи звукосполучення початку, середини чи кінця слова. Якщо динаміка кінця слова для української мови, флективної за типом, – явище природне і в ряді випадків синтагматичне повне усічення чи часткова редукція фінальних звуків на фоні співіснуючих у цих же говірках нередукованих форм оцінюється як закономірний варіант слова, то втрата середніх ланок чи початку слова, як правило, відчутна для структури слова, тому нерідко тягне за собою нові зміни лексеми, включаючи й субститутивні заступлення. При цьому принципово значимою для дальшої долі структури слова (як формальної, так і значеннєвої) є відмінність умов зникнення звуків чи їх комплексів – залежних від поєднання слів у мовленні та морфем при словозміні і, рідше – словотворенні, чи незалежних (мінімально залежних) від мовленнєвого потоку та словозмінних і словотворчих трансформацій. Втрати звуків можуть диктуватися появою гіатусу і потребою його уникнення, як гіперизми, у зв'язку із засвоєнням іншомовної лексики: іс'торія >'сторія, о'луфко >'луфко, во'щина >о'щина, гар'монія >ар'монія.

Втрата звуків усередині слова – явище також багатопланове, широковідоме у говірках; тому не завжди можна остаточно з'ясувати умови його перебігу, з певністю прогнозувати його появу. Можна лише в загальних рисах окреслити тенденції цього процесу. Так, частими є редукція голосного чи приголосного і пов'язана з останньою трансформація найближчого звукового оточення, насамперед при сусідстві сонорних пор.:

/й/: /i/, /н/ + /й/ >/й/ – п'як >п'як, в'йе >в'йе, 'лейбик >'либик, в'йт > віт;

/в/: /о/+ /в, ѣ/ >/о/ – 'ковбиця >'кобиця..

Втрати голосних і приголосних в кінці слова, які стали б нормою говірки, а не залежали від синтагматичних особливостей у мовленні, фіксуються зрідка, пор.: збірної (>ойе) полотно – повна редукція [e]; втрата [т'] в числівниках другого десятка та десятків – шістнаїці, двайці 'двадцять', трійці 'тридцять'.

Редуплікація як тип формальних змін зафіксована в українських говірках у поодиноких випадках, запор.: за'йайец', за'йанец' 'заєць', пово'віка 'повіка' та ін. Редуплікація становить перехідний етап від власне фонетичних змін до морфемних.

Поетапність і різноспрямованість змін звукового складу слова зумовлює строкату картину його відмінностей у говірках, стрікування говірок з формально віддаленими гомогенними структурами. Звукові трансформації у межах сталої чи змінної довжини слова є явищем безперервним, еволюційним.

Формальні зміни лексеми далеко не завжди для говірки є явищем поодиноким, периферійним; первісно нетипові зміни при розширенні сфери вияву можуть згодом вплинути на функціональне навантаження окремих фонем та фонологічну систему говірки в цілому. Частота вияву певного типу трансформацій нерідко безпосередньо пов'язана із частотністю слововживання, словотворчою активністю основи, в якій цей тип змін відбився пор. збереження похідними звукових заміни мотивуючої основи: йед'ваб 'шовк' – гед'вабний, гад'вабний 'шовковий' > ге(а)д'ванний.

Значно відчутнішим для носіїв говірок є відмінності морфемні, що стосуються вже не будь-яких звукосполучень у межах слова, а таких, що становлять певну цілісність у плані форми та змісту, цілісність, у переважній більшості вичленовувану з усього фонетичного слова. Зміни морфемної структури слова відчутні ще й тому, що саме морфема виконує функцію введення слова у ряд слів, утворених за допомогою тієї ж морфемі, у той час як

звукові зміни, охоплюючи навіть ряд лексем, далеко не завжди обтяжують їх новими зв'язками і смисловими конотаціями. Морфема, маючи досить високий ступінь абстрактності значення, одночасно здатна співвіднести лексему з конкретними семантичними рядами.

Типологія відмінностей говірок на морфемному рівні дозволила вченим виділити такі їх різновиди: а) зумовлений фонетичними змінами морфеми, б) зумовлений різною продуктивністю моделей у різних говірках, в) зумовлений наявністю / відсутністю такої структури у говірці тощо. Поєднання вихідної основи з різноманітними афіксами для передачі того ж значення – явище типове для говірок, напр.: ри'бак – ри'бач – ри'балка – ри'бальник – рибо'ловиць. Інтенсивність видозмін зростає пропорційно силі конотацій деривата. Так, для творення назв лівші від основи ліў-/лів- в українських говорах відзначено 9 афіксів, що повторюються і в структурі інших назв мікрополя 'риси людини', і 38 фіналій (вихідних і похідних афіксів), які більше не відзначено в структурі жодного іншого деривата цієї лексичної групи; співвідношення фіналій, повторюваних і неповторюваних в інших назвах цієї групи: лі'вак – лі'вач' – лі'вар' – лі'вун – лі'вух – лів'кун – лів'чак. У динаміці морфемної структури діалектної лексики нерідко вирішальну роль відіграють типові системні зв'язки лексем, їх опозиції, особливо у випадках перехрещення, взаємодії лексичних парадигм. Так, сингулятиви – назва однієї ягоди малини (*Vaccinium myrtillus*), суниці (*Fragaria*), брусниці (*Vaccinium vitis idaea*) – утворюють парадигму, інтеграторами якої є значення однинності й набір формальних засобів передачі цієї семантики. Одночасно ці назви корелюють з назвами самих рослин, зберігаючи в більшості випадків з останніми словотвірні й мотиваційні зв'язки.

В основі появи формальних відмінностей лексем різних говірок нерідко лежить синонімія (і дальша синонімізація) словотворчих афіксів і словотворчих моделей.

Окремий різновид морфемних змін становить контамінація формально близьких утворень внаслідок асоціювання їх структур; як правило, цей процес відбувається у тих самих чи контактних діалектних системах. При цьому трансформації охоплюють не лише словотворчі афікси, а й твірні основи. Зв'язки контамінованих лексем з їх протоформами часто чітко простежуються через структуру похідної лексеми та через ареальний контекст. У середньополіських говірках форма хв'йуга функціонує на тлі поширених слів 'хуга і в'йуга, мышпер'гач < мыш + пер'гач 'летюча миша'. Формальні зміни також постають у зв'язку зі зміною значення роду: ка'чалок – ка'чалка, 'пожня – 'пожен.

Таким чином, синонімія афіксальних засобів, часта втрата зв'язку між вихідним значенням деривата і його структурою, оновлення морфемної структури деривата (особливо при підтримці конотації), контамінація формально близьких утворень і, відповідно, їх морфемної структури – все це зумовлює численні зміни зовнішньої структури генетично спільних і функціонально співвідносних лексем. Динаміка звукового складу слова (репертуар заміни виходить далеко за межі відомих історичних змін, чергувань; окремі з них мають лексикалізований чи граматицізований характер) у поєднанні із змінами морфеміки слова зумовлює значне варіювання формальної структури діалектної лексики, появу нових протиставних явищ, значну диференціацію в минулому цілісного гомогенного ареалу. Кожен наступний крок змін зовнішньої структури слова веде до поглиблення й ускладнення протиставлення говірок. Цей процес часто виявляється настільки відчутним, що його наслідки – нові ареальні опозити – не завжди з певністю піддаються ідентифікації як гомогенні, залишаючи відкритими (чи дискусійними) питання практичні – картографічної чи лексикографічної репрезентації та інтерпретації таких явищ.

Формальні зміни й народна етимологізація теж зумовлюють появу лексичних субститутів. Так, гуц. ка'мінні ті'ятри 'скелі' появились на фоні функціонування запозиченого слова театр і давнього автохтона вертеп 'старовинний вертеп, печера, провалля'. Копати / брати картоплю → брати криницю 'копати криницю'.

5.4. Семантичне варіювання діалектної лексики

Варіативність лексики у межах діалектної мови зумовлюється не лише динамікою зовнішньої структури окремої лексеми в говірці як системі, субституваннями на основі формальної чи семантичної спільності/близькості лексем, а й потенційними можливостями мови у ділянці номінації як універсальної ознаки людської мови.

Ступінь лексичної диференціації говірок значною мірою залежить від характеру семема. Семема може мати різний ступінь структурної точності (чітко окреслену чи дифузну структуру), співвідноситися з конкретним предметом чи узагальненою якістю, ознакою чи ознакою ознаки. Семема як цілісність може передбачати варіативність сем чи виключати останню.

Певне уявлення про характер номінативної варіативності в українських говірках дають матеріали АУМ, регіональних українських атласів. Розглянемо окремі ряди лексичних опозитів.

'Терниця – 'знаряддя для обробки конопель, льону'. Ця семема у говірках може включати окремі семи, які виникли внаслідок увиразнення диференційних ознак 'первинна обробка' : 'вторинна' ~ 'примітивне знаряддя' : 'ускладнене ~' та ін. Майже весь український континуум займають похідні від дієслівних основ, які мають інтегральний компонент значення 'діяти на об'єкт з метою його подрібнення, розділення на частини, відділяти одну частину від другої', пор.:

'бити – би(і,е,а)'те(и,і,а)л'на, би(і,а,)'те(і,а)л'ниця, пи'тел'на, би'тел'а,
'битниц'а, 'би(і)йниц'а, 'битка,' битник, би'тіл'ка, би'йуха, би'тух(с)а, би'тушка, 'бо(и,у)йка,
'бойн'ка, 'бо(и)йчак, бі'йанка, ба'тай(л)а, ба'тал'ія, оби'ванка, з(з)'биванка;

'терти – 'т(ц)е(а)рл(рн)и і)ц'а, 'тел'ні а, 'тел'ниц'а, 'тертиця, тер'тушка, т'рие(і)ні а'е), 'те(и)р'не,
трін', 'тернейе, т'ринейе, т'ріл'і, т'річи(е,а)чка, 'терчичка, 'терч'етка, т'рич'ітка,
т'ри'нак, ві(и)т(:)и'ранка, ви(і)т(:)и'рачка, поти'рачка, перети'ранка, перети(и)'рачка,
'витеирка.

Таким чином, поняття терниця – 'знаряддя для обробки конопель, льону' в українських говірках репрезентоване дериватами, що сягають 14 дієслівних основ (похідні від 4 з них – 'бити, 'терти, ла'мати, 'м'яти – покривають майже увесь континуум), які на наддіалектному рівні можуть розглядатися як синоніми. Спільність на рівні мотивації зазначених назв сигналізує про відсутність диференціації українських говорів за параметром мотиву номінації. А незначні демотивовані вкраплення не міняють загальної картини і, можливо, за детальнішою реконструкцією теж могли б увійти до цих же моделей мотивів номінації.

У номінації однієї і тієї ж реалії можуть зіткнутися протилежні мотиви називання, своєрідні мотиваційні антоніми. Так, пропуск у косінні, при оранці номінується лексемами г'рива, боро'да, 'вуса, ков'тун, 'баба вулу'хата тощо. Спільний мотив – 'наявність волосяного покриву'. Протилежний мотив – 'відсутність волосяного покриву' – пов'язується із словами 'лисина, 'облізень.

Спостереження показують, що наявність розгалужених рядів лексем, для одиниць яких інтегральною ознакою служать спільність/близькість мотивів номінації, – явище доволі поширене в українських говірках.

Одним із чинників лексичної диференціації говірок є наявність і відмінне протікання табуїзації денотатів у різних діалектних зонах. Табуїзація як невід'ємний компонент культур

різних народів не лише відбилася на репертуарі, семантичній структурі найдавнішої лексики, а й до сьогодні як рудимент збереглася у різних зонах Славії. Так, ще зараз серед звичаїв вівчарів Карпат (Закарпат., Чернів., Ів.-Франк. обл.) фіксуються заборони «при вівцях чи іншій худобі згадувати (іменувати. – авт.) вовка, ведмедя, рись, змію, щоб не накликати їх», сварити худобу, хвалити надої, тобто, досі існують табу на окремі назви, словесні формули, оцінки. Пор. також зафіксовані у говірках Чорногорії заборони вівчарів «згадувати (іменувати) хвороби овець, ... вовка», «проклинати овець», що засвідчують спільність з українськими карпатськими елементами духовної культури. Заборони називати ряд денотатів широко фіксуються українськими етнографічними джерелами XIX – початку XX ст., що свідчить про актуальність в недалекому минулому цього елемента традиційної духовної культури українців.

Захоплюючи великі континууми, табуїзація по-різному виявляється у різних діалектних зонах, що зумовлено передусім позамовними чинниками: ступенем збереження традиційних шарів духовної культури, повір'їв, звичаїв, обрядів, а також рівнем прагматичної націленості табуїзації. Тому в одній діалектній зоні фіксуються лише рудименти табу, а в іншій їх дотримання має не бажальний, а імперативний характер. І як результат – протиставлення діалектних зон з великою кількістю назв-табу що мають стійкий характер функціонування, – з одного боку, і спорадичним їх використанням, – з другого.

В українських говірках репертуар реалій, назви яких можуть зазнавати табуїзації, зараз порівняно невеликий. По-перше, це незначна кількість назв реалій живої і неживої природи, міфічні, демонічні істоти (та пов'язані з ними поняття); по-друге, це відносно вузьке коло денотатів, згадка яких і, відповідно, назви яких вважаються неетичними; при цьому межа допустимого у вживанні назв цього типу є рухомою. Варіативна і перша група назв (денотатів): вона може розширюватися чи звужуватися залежно від посилення чи згасання конотації денотатів, їх актуалізації чи деактуалізації; разом з тим репертуар цих семіотично цінних денотатів кінечний, варіюється у межах традиційної духовної культури народу, кінечного набору звичаїв і обрядів.

Серед табу виділяють два типи, які відрізняються не лише у плані формальної структури, а й метою табування: це власне табу і табу-імперативи. Перші із них використовуються з метою іноназивання, щоб справжньою назвою не викликати його появу; другі використовуються з метою не стільки називання, як його недопущення, відгону, іноді – прокляття. Так, 'ведмідь' номінується словами 'вуйко, тот ста'рий тощо, 'змія' – словами пас'кудниця, тот 'довга, соро'ката, соро'куля та ін.

Серед табу другого типу (табу-імперативів) виділяється група демонімів, міфонімів, у семантиці яких закладена не лише табуїзована вказівка на денотат, а й ідея відгону нечистої сили (у чітко вираженій чи прихованій формі), прокляття, оберегу від неї, пор. назви нечистої сили (не завжди чітко окресленої): щезни, щезби, ш'чезник, шче'зак про'паў би ўс'калах, іш'чез быс, пі'шо ў бы у с'кал'а не сні ў би, замо'рилобит'а (<замо'рило би т'а, ни маў би-с 'моци, пі'шов бис у 'скаля. Сюди долучаються складні за структурою описові евфемізми: ш'чез би ў'пушчі камі'н'а («щез би, (як) у пуші каміння»), за'мором бы му в і'чыра («той, кому) за морем (далеко звідси) вечеря»). Причому у ряді випадків функціонування поширеного словосполучення відзначається сталістю, не варіативністю його компонентів. Наприклад, пек му!

Зрідка евфемізми-імперативи відзначаються і серед назв хвороб (ш'чезни 'бідо 'рак'), що свідчить про наявність початків персоніфікації данотата. Евфемізми-імперативи не вичерпують усієї сукупності даного мікрополя; значний прошарок становлять описові кількаслівні та однослівні назви, пор.: кількаслівні назви – той, що не ка'зати, той з хвос'том,

той з ' ріжками, щезла біда, водовій опир, однослівні назви – це чмара, лихе, вонó, той, рогатий, північ, пекло, сурá та ін.

Поява евфемізму не може прийматися за кінечний етап номінативних змін при табуїзації. Нова назва не міняє своєї самої оцінки реалії як небезпечної, небажаної чи негативно оцінюваної. Тому така лексема лише тимчасово може «приховати суть» денотата. Встановлення постійного зв'язку нової назви з табуїзованим денотатом веде до детабуїзації, тому зумовлює наступний етап лексичних змін.

Таким чином, оцінка специфіки самої реалії, прагматичний і культурологічний аспект такої оцінки також впливають на формування складу ареальних лексичних опозитів, структуру ареального протиставлення, номінативне поле і семантику цих лексем. Одні евфемізми утримуються довго в народних говорах, втрачають відтінок евфемічності й вимагають нових номінативних змін, інші – тривалий час зберігають конотацію «приховання денотата». У кожному разі відбуваються зміни функціонального навантаження існуючих лексем, розширення кола назв тієї ж реалії, ускладнення репертуару ареальних опозитів.

Розвиток мови в однаковій мірі торкається як форми вираження, так і змістової сторони мови, її семантики. При тісному взаємозв'язку і змісту мовних одиниць в їх історичному розвитку не спостерігається однопланової кореляції: при типовій ситуації – зміни однієї зі сторін мовного знака тягнуть за собою зміни іншої його сторони – спостерігається інша, не менш типова ситуація, коли зміна однієї зі сторін мовного знака не відбивається на змінах іншої сторони, іншими словами: динаміка змісту може відбуватися у межах сталої форми, як і зміни форми можуть протікати при сталій семантичній структурі. Останнє проілюстровано вище: численні трансформації зовнішньої оболонки слова (у межах певної амплітуди допустимих змін, до певного критичного моменту) не відбиваються на семантичній структурі, хоча здатні розхитувати її.

В.М.Русанівський зазначає, що поштовхом семантичних змін є «суперечності, які виникають у системі через невідповідність між значенням слова (сукупністю його сем) і значимістю (синтагматичними можливостями), а внаслідок цього через постійне напруження рівноваги її компонентів» [8 : 62]. Встановити суперечності між формою і змістом не просто на матеріалі літературної мови; ще важче це зробити на матеріалі діалектної мови, для якої складність становлять і фіксація семантики в одній говірці, і бачення цієї проблеми через призму діалектної мови як системи систем. Тому семантична структура діалектної лексики, варіативність значення у просторовій проекції досі залишаються найменш вивченими і найменш забезпеченими надійним матеріалом.

Поки що доводиться константувати, що ще не склалася традиція діалектної семасіології. Неувага до семантики деактивізувала нагромадження матеріалу і часткових спостережень, а відсутність узагальнень у свою чергу гальмувала розробку спеціальних програм з діалектної семантики і розгортання студій у цій галузі. С. Б. Бернштейн справедливо зауважує, що в історії слов'янської діалектології від її зародження у I половині XIX століття і практично до сьогодні особлива увага зверталася на лексичні особливості народної мови у їх зв'язках з фактами матеріальної і духовної культури. Лексика вивчалася на рівні питання – як називається цей предмет чи дія? Вся складна проблематика семантичного поля лексеми залишилася поза спостереженнями.

Проникнення у діалектну лексикологію і семасіологію ідей семантичного поля, прийомів його конструювання, використання моделей семантичної структури лексеми як інструмента дослідження було значною мірою зумовлене неможливістю всебічного вивчення діалектної лексики і семантики традиційними методами.

Семантичні відмінності спільної у формальному відношенні лексики зіставляваних говірок можуть використовуватися як типологічно чи ареально релевантна ознака. Просторова

проекція семантики розкриває етапи змін значення слова аналогічно до того, як зміни формальні постають постають у певній послідовності завдяки їх розгляду в ареальному контексті. Проте якщо для з'ясування можливого напряму формальної варіативності співвідношення з іншою стороною цього ж знака – семантикою – може бути факультативним, то для вияву семантичної варіативності умовою є формальна цілісність лексеми з тією допустимою варіативністю, яка не руйнує цієї цілісності.

Вивчення семантичної варіативності певною мірою стримується значними розходженнями у розв'язанні проблем як власне семасіологічних безвідносно до діалектного чи літературного різновидів мови (полісемія, синонімія, семантична деривація), так і діалектологічних, вужче – лінгвогеографічних. Важливими для розуміння суті власне семасіологічних проблем діалектології є розв'язання питання системності діалектної мови. При всій очевидній чіткості вирішення цього питання Р. І. Аванесовим і його послідовниками, – основні положення яких зводяться до визнання системності говірки, що принципово не відрізняється від літературної мови, а діалектна мова визнається системою систем, – це питання часто розв'язується суперечливо.

Показовим у цьому відношенні є термінологічний різнобій у позначенні ареальних лексичних опозитів або співвідносних лексем: синоніми, різнодіалектні міжсистемні синоніми, гетероніми, діалектні лексичні множники, татуніми, альтернанти. Частина цих термінів відбиває позиції дослідників в оцінці сутності діалектної мови, сягає певної наукової традиції, школи. Визнання ареальних опозитів як синонімів зовні узгоджується із розумінням діалектної мови як системи систем: оскільки діалектна мова – система, то близькі чи ідентичні за значенням лексеми у різних говірках є синонімами.

У діалектній мові лише лінгвістична карта чи словник зводять воедино територіально віддалені і функціонально розрізнені ареальні опозити, «синонімізують» їх. У протилежному випадку ні про які синоніми говорити не доводиться, оскільки факт реального зіткнення лексем у процесі комунікації – у межах говірки – залишається домінуючим при віднесенні лексем до явищ моно- чи полісистемних. У зв'язку з цим термін різнодіалектні міжсистемні синоніми видається непослідовним, як і розгляд кількох значень лексеми, зафіксованих у різних діалектних системах, на правах компонентів полісемічного слова.

Усвідомлення суперечностей між говіркою як системою і діалектною мовою як системою систем, їх різнорівневості і незіставності зумовило розмежування синонімів і ареальних опозитів: синоніми – близькі за значенням слова в одній мовній системі (чи в одній говірці); гетероніми – близькі за значенням слова в різних системах (чи в різних говірках).

Іншою площиною розходжень вихідних позицій у дослідженні семантичної варіативності лексики є розуміння суті варіативності як сукупності відмінних значень того самого слова, – з одного боку, як і взаємозв'язку і похідності одного етапу семантичного розвитку від вихідного, – з іншого боку.

Що собою являє семантична структура на наддіалектному рівні, розглянемо на прикладі кількох лексем.

1. Май'дан. В українських говірках лексема має ряд значень: площа серед села, `майдан`, `~на базарі`, `~в лісі`, `порожнє місце`, `пустир`, `галявина в лісі`, `вирубаний гай`, `рівна місцевість в горах, лісі`, `сіножать`, `неорана, незасаджена низина`, `низина, оточена лісом чи будовами`, `озеро в лісі`, `вигін; місце, куди зганяють худобу перед випасом`, `перехрестя доріг`, `великий кусок поля`, `баштан`, `зілля, висіяне біля хати`, `подвір'я, оточене будинками`, `місце біля хліва, клуні`, `загорода для худоби`, `~свиней`, `кошара для худоби на полонині`, `примітивна забудова`, `ганок на другому поверсі`, `пліт`, `стовпці`, `стовпці жердини, на якій вішають сушити тютюн`, `частина села`, `невелике село`, `місце, де

виробляли (або добували) дьоготь, порох, смолу, поташ, вапно, крейду, `місце, де випалювали вугілля, драли берест`, `висока гора`, `підвищене (відкрите) місце`, `високий берег`, `могила`, `велика давня могила`, `висока могила`, `широка могила в степу, де колись жили татари`, `степова могила`, `негостра могила`, `рівна поляна, висипана запорожцями з ямкою посередині`, `зборище`, `дитячі ясла`, `ярмарок`, `силосна яма`, `обрій над лиманом` [РФВД]; до цих даних слід додати інші розрізнені свідчення: срд.- і сх.-поліс. застар. `галявина в лісі на підвищеному місці, де проводилося смолокуріння тощо`, `місце, де добували поташ та ін.`, `невелика (переважно кругла) площа серед лісу, вільна від дерев, бойк. `галявина`, полт. `дитячі колгоспні ясла, майданчик, де граються діти. Для повноти інформації при реконструкціях сюди можуть бути долучені мікротопоніми, що перебувають на межі між онома- і апелятивами: `площа, місце зборищ`, `лісове урочище, де гнали дьоготь`. Окремі з наведених значень на перший погляд настільки віддалені одні від другого, що їх важко побачити у певному взаємозв'язку. Проте більшість з них об'єднує інтегральний компонент – локативне значення; багато сем становить розвиток останнього, причому відношення вихідного і похідного значень часто вкладаються у типові моделі семантичної деривації. На основі типових моделей семантичного розвитку усю сукупність значень лексеми май'дан можна звести до таких комплексів: 1. 'майдан', 2. 'пусте, не зайняти чим-небудь місце', 3. 'огорожа', 4. 'розчищене місце для виробництва чого-небудь', 5. 'підвищення, гора'. Кожен із таких комплексів має свої похідні. Наприклад: значення 'огорожа' → значення 'загорожа для худоби', 'пліт' → значення 'примітивна забудова'; значення 'підвищення, гора' → значення 'могила' → значення 'велика давня могила';

2. Ле'вада. Складністю і різнонаправленістю філіації семантики відзначається лексема ле(и,і)'вада – відоме ще з давньоруської доби запозичення з середньогрецької, новогрецької («лібадіон») [Фасмер, II, 493]. Зокрема, відзначено семи: `поле; велика ділянка землі (поза садибою)`, `ділянка землі, обкопана, обсаджена або обгороджена`, `поле за селом`, `ділянка землі біля річки, ставка`, `наділ землі біля городів`, `~у лісі`, `~на дні яру`, `~в плавнях`, `обліг, неорана земля`, `долина, де росте трава`, `майдан`, `рівнина за селом`, `город на садибі, нижня частина городу, що виходить до річки`, `город з лукою`, `город, частина якого зайнята фруктовими деревами`, `поливний город (приватний; колгоспний)`, `ділянка землі за селом, зайнята городніми культурами (безвідносно до поливу)`, `берег`, `болотиста місцевість`, `сінокіс` `сінокіс, обкопаний ровом`, `лука`, `лука, на якій ростуть дерева, кущі`, `невеликий ліс (коло села); узлісся`, `город на лісовій галявині`, `низина, що заливається водою`, `пасовище`, `садок, виноградник на садибі`, `сад у полі за селом`, `садиба`, `наділ під забудову` [РФВД]. До наведених свідчень АУМ долучається зафіксована у бойк. гов. сема `площа біля церкви`.

Нерівномірність вияву у говірках, відсутність на значній частині старожитніх говорів (закарпатські, опільські, надсянські, лемківські, волинські, зах.поліські), значна активність у буковинських і подільських може бути свідченням згасання хвилі давнього запозичення і новою хвилею із романського мовного світу (румунського, молдовського) – активізація зн. 'місце, зайняте господарськими будівлями', 'поливний город, виноградник'.

Динаміка значень лексеми становить такий же безперервний процес, як і зміни зовнішньої структури. Давніші і нові семи співіснують в ареалах, часто не тільки у різних і віддалених, а й в тій самій говірці як цілісній діалектній системі.

Отже, лексика діалектної мови становить значний за обсягом репертуар одиниць, кожна з яких у просторовій проекції характеризується складною сіткою протиставлень. Ареальна опозитивність лексем формується внаслідок поєднання глибинних відмінностей, що відбиваються на формальній і значеннєвій структурах слова, і факультативних, менш суттєвих

ознак структури; власне мовне розшарування говірок формується на тлі часткової (чи значної) диференціації позначуваних реалій, нерідко підтримується чи зумовлюється останньою.

Встановлення типів діалектних відмінностей як форма і суть аналізу діалектної системи поступається місцем з'ясуванню причин, напрямків розвитку репертуару і семантики, тенденцій їх просторового розміщення. Зміна поглядів на об'єкт дослідження – від статичних форм і значень до варіативності в говірці як окремій діалектній системі і діалектній мові як цілості вищого порядку – активізує застосування чинників варіативності, їх комбінаторики у кожному окремо взятому випадку. Одночасно загострюється увага і до явищ незмінних, статичних, до механізмів збереження мовою/діалектом відносної цілісності.

Лексика народних говорів постійно перебуває у русі, змінах, проте ця динаміка позбавлена хаотичності. Зовні нетипові формальні і семантичні зміни лексики у переважній більшості випадків мають аналоги, повторюються в інших говірках, інколи у віддалених діалектних зонах української мови чи діалектах інших слов'янських мов. Пізнання закономірностей варіативності діалектної лексики залежить від повноти інформації про досліджуване явище, докладності і об'єктивності описів народних говорів, а також від точності гносеологічного моделювання предмета дослідження, відповідності моделей об'єктові вивчення.

Варіювання лексики, що відбувається в окремій говірці як системі, залежить від особливостей говірки і найближчого говіркового оточення, мікроареалу. Ці зміни часто є наслідком поєднання різноманітних чинників, за своїм характером полінаправлені; жодну із змін не можна вважати ні кінцевою, ні автономною; одна зміна зовнішньої структури чи значення лексеми тягне за собою інші; динаміка формальної структури відбивається на семантиці, так само як істотні зміни значення слова зумовлюють появу нових елементів його формальної структури. Зміни різних сторін слова як мовного знака, перебуваючи у тісному зв'язку, не ізоморфні як у плані послідовності етапів, так і жорсткого детермінізму: не всяка зміна здатна порушити формально-семантичну рівновагу слова; найчастіше таку рівновагу порушують ті зміни, які значно диференціюють, «розводять» вихідну і похідну форми (значення).

Якісні зміни формальної частини слова зумовлюють руйнування старих і встановлення нових мотиваційних зв'язків, що сигналізує про появу нового слова; наступні етапи змін можуть включати субститування лексем на базі нових мотиваційних зв'язків і атракцію інших елементів нового лексико-семантичного ряду, в який входить субститут. Більшість формальних змін не завершується повним розривом з вихідним (для даного етапу розвитку) мотиваційним комплексом і встановленням нових мотиваційних зв'язків; помітний шар лексики становлять формально видозмінені слова з нечіткою, згасаючою мотивацією. Варіативність формальної структури слова зумовлюється поєднанням, переплетенням змін акцентуаційних, фонемних, морфемних. Ці зміни неоднаково відбиваються на подальшій долі лексеми: глибина змін залежить від рельєфності, типовості/нетиповості для конкретної говірки формальних чи семантичних перетворень. Релевантною для динаміки діалектної лексики на рівні форми чи змісту виявляється загальна семантична віднесеність лексеми (частішими і відчутнішими є зміни семантично конотованої, емоційно-оцінної лексики), глибина зв'язків з іншою лексикою на формальному, семантичному, асоціативному рівнях.

Результатом формальних змін діалектного слова є поява: а) варіантів слів і б) нових слів, які зберігають ознаки гомогенності і на рівні основи чи кореня можуть бути інваріантизовані; в) нових слів – субститутів існуючих систем, які формально гетерогенні з останніми, хоча їх постання відбувалося завдяки перетворенню саме генетично не пов'язаних одиниць мови.

Індикатором варіювання діалектної лексики українських говорів, напрямів, інтенсивності цього процесу часто виступає слов'янський контекст, який не лише розкриває залежність динаміки лексичного складу говірок від різнопланової міжмовної взаємодії, а й сприяє

окресленню типового і оказіонального, архаїчного й інноваційного серед варіантів української діалектної лексики.

Питання для самоконтролю

1. Що розуміють сучасні українські говіркознавці під терміном 'ареальне варіювання лексики'?
2. У чому суть формальних просторових змін слів діалектної мови?
3. Які різновиди формальних змін фіксуються в українських говірках і в чому їх суть?
4. У чому суть семантичних змін лексики в діалектах української мови?
5. Назвіть різновиди семантичних видозмін лексики та назвіть їх основні причини.

Література

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. — К.: Наукова думка, 2001.
2. Бевзенко С. Українська діалектологія. — К.: Вища школа, 1980.—246с.
3. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко [відпов. ред. І.Г.Матвіяк] — К. : Наукова думка. 1990. — 272с.
4. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України. У 3-х випусках / Й.О.Дзензелівський.— Ужгород : 1958, 1960, 1993.
5. Дзензелівський Й.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі / Й.О.Дзензелівський. — К. : Наукова думка, 1969. — 221с.
6. Никончук М.В.Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся / М.В.Никончук. — К. : Наукова думка, 1985. — 311с.
7. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. У двох частинах / М.Й.Онишкевич. — К. : Наукова думка, 1984.
8. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В.М.Русанівський. — К. : Наукова думка. — 236с.
9. Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпрянини. — У 4-ох томах. / В.Чабаненко — Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 1992.
10. Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. /Г.Ф.Шило — Львів : 2008.

РОЗДІЛ II. ТЕМАТИКА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

1. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ДЕННОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

Практичне заняття № 1

Тема: Вступ до української діалектології

План

1. Що вивчає українська діалектологія як наука і навчальна дисципліна? Що таке діалектна мова, діалектизм?
2. Розглянути діалектологічні карти говорів української мови К. Михальчука, І. Зілінського, Ф. Жилка, Атласу української мови, порівняти їх і дати відповіді на питання:
 - 1) як поділяється українська етнічна територія на діалектні мовні одиниці?
 - 2) чи змінювався поділ української етнічної території на діалектні мовні одиниці впродовж історичного розвитку і як це відбито у науці?
3. Що спільне і відмінне між українською літературною і діалектною мовами та яка їх взаємодія на різних етапах історичного розвитку?
4. Чому вважається, що українська літературна мова сформувалася на діалектній основі? Яка діалектна база сучасної української літературної мови?
5. Ознайомитися із 5 – 8 джерелами діалектного матеріалу, з'ясувати, які методи дослідження у них застосовувалися. Зробити аналіз фонетичної транскрипції.

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С.П.Бевзенко – К. : Вища школа, 1980. – 248 с. – С.3 – 31.
3. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови [видання друге, перероблене] / Ф.Т.Жилко. – К. Наукова думка, 1966 . – 308 с.
4. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К : Наукова думка, 1990. – 168 с.
5. Матвіяс І.Г. Діалектна основа української літературної мови / І.Г.Матвіяс. // Мовознавство, 2007. – №6. – С.26 – 36.
6. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П.Бевзенко. – Київ Одеса : Вища школа, 1987. – 128 с.
7. Говори української мови (збірник текстів) [відповід. ред. Т.В.Назарова] . – К : Наукова думка, 1977. – 590 с.

8. Франко Іван. Літературна мова і діалект / Іван Франко //Твори у 50-ти томах. – Т.37.– К. : Наукова думка, 1982. – 678с. – С.205 –210.
9. Півторак Г. Діалектна диференціація української мови у світлі етно- і глотогенезу східних слов'ян //Мовознавство, 1988. – №2 – С.64 – 69.
10. Яким Мирон. Діалектологія української мови [навчально-методичний посібник] / Мирон Яким. – Дрогобич : Посвіт, 2013, 2014. – 188с. – С. 7– 26.

Практичне заняття № 2 – 3

Тема: Українська лінгвогеографія й ареалогія. Робота з лінгвогеографічними атласами

План

- 1.З'ясувати предмет і завдання лінгвогеографії й ареалогії та їх зв'язок з діалектологією.
- 2.Ознайомитися з міжнаціональними, національними й регіональними лінгвістичними атласами, принципами їх укладання й структурою.
- 3.З'ясувати поняття лінгвогеографічної карти, її легенди, ізоглоси, пасма ізоглос.
- 4.Що таке ареал, ядро й периферія діалектної просторової одиниці? Назвати основні типи ареалів.
- 5.Що таке мовний простір, лінгвістичний горизонт дослідження, кут і фокус зору дослідження. Який їх взаємозв'язок?
- 6.За картами Атласу української мови визначити склад наголошеного й ненаголошеного вокалізму у говірках 5-8 населених пунктів (за вибором викладача).
- 7.За Атласом української мови та іншими доступними лінгвогеографічними роботами зробити короткий опис говірки рідного або найближчого до нього населеного пункту.

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. І. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.
- 2.Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області України (лексика) / Й.О.Дзензелівський. – Ч.1. –Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту 1958; Ч.2. –Ужгород : Вид-во Ужгород ун-ту 1960; Ч.3. –Ужгород, : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1993.
3. Atlas gwar bojkowskich / Oprac. pod kier. J. Riegera. – Вип.. 1-7. Warszawa-Wrocław – Kraków, 1980-1991.
- 4.Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. Коць-Григорчук – Нью-Йорк – Львів : 2002. – 267с.

5. Залеський А. Нові рубежі лінгвістичної географії / А. Залеський // Україна: Наука і культура. – Вип. 22. – К., 1988 – С. 236 – 250.

6. Яким Мирон. Діалектологія української мови [навчально-методичний посібник] / Мирон Яким. – Дрогобич : Посвіт, 2013, 2014. – 188с. – С. 27 – 43.

Практичне заняття № 4 – 5

Тема: Український діалектний вокалізм. Консонантна система українських наріч

План

1. За матеріалами посібників С.Бевзенка, І.Матвіяса, Атласу української мови підготувати повідомлення про визначальні фонетичні ознаки українських мовних просторових конструкцій (наріч). Звернути увагу на:

- а) рефлекси *h* в говірках української мови;
- б) рефлекси етимологічних *О, Е* в нових закритих складах в українських говірках;
- в) явища вокальної гармонії й акомодатії та їх зв'язок з особливостями наголосу;
- г) кореляції “дзвінкість – глухість”, “м'якість – твердість” в українських говірках;
- г) функціонування груп *РИ, ЛИ* тощо.

2. За картами Атласу української мови окреслити ареали основних фонетичних явищ і визначити межі основних українських мовних просторових конструкцій (наріч і говорів).

3. Із збірника вправ і завдань С.Бевзенка проаналізувати три тексти (за вибором викладача) та локалізувати їх за даними діалектної фонетики.

4. Прослухати магнітофонний запис тексту. Провести його графічне відтворення та виявити діалектні фонетичні ознаки.

5. З'ясувати, у мовному просторі якого діалектного утворення знаходиться рідний населений пункт. Відповідь мотивувати прикладами.

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах. – Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.

2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П.Бевзенко – К. : Вища школа, 1980. – 248 с. – С.37 – 87.

3. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови [видання друге, перероблене] / Ф.Т.Жилко. – К. Наукова думка, 1966. – 308 с. – С. 49 – 73.

4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія: збірник вправ і завдань. / С.П.Бевзенко – К., 1987 – 128 с.
5. Яким Мирон. Діалектологія української мови [навчально-методичний посібник] / Мирон Яким. – Дрогобич : Посвіт, 2013, 2014. – 188с. – С. 44 – 47, 54 – 56, 77 – 78.
6. Магнітофонні записи текстів.

Практичне заняття №6

Тема: Виявлення фонетичних діалектизмів у південно-східних, південно-західних, поліських говірках.

Фонетичні діалектизми говірки рідного населеного пункту.

План

1. За збірником вправ С.Бевзенка, збірником «Говори української мови» проаналізувати тексти із виявлення фонетичних діалектизмів.
2. За картами Атласу української мови виявити фонетичні діалектизми у говірках південно-східного, південно-західного і північного наріччя.
3. Систематизувати виявлені фонетичні діалектизми, визначити, які із них є визначальними та пояснити чому.
4. Коротко описати фонетичні діалектизми говірки рідного населеного пункту. З'ясувати, яким віковим, соціальним, гендерним категоріям носіїв вони здебільшого притаманні.

Література:

- 1.Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с. – С.37 – 87.
- 2.Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П.Бевзенко – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.
- 3.Говори української мови (збірник текстів) [відповід ред. Т.В.Назарова]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.

Практичне заняття №7

Тема: Прослуховування діалектного тексту, його відтворення фонетичною транскрипцією.

Виявлення фонетичних діалектизмів.

План

1. Ознайомлення з методикою прослуховування й відтворення діалектного тексту.
2. Повторення основних принципів фонетичного письма, вироблення єдиних вимог щодо його застосування.
3. Прослуховування діалектного тексту.
4. Відтворення тексту орфографічно й фонетично.
5. Аналіз фонетичних діалектизмів та причин їх появи.

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах. – Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. [вступ]. – К.: Наукова думка, 1984. – С.9 – 10.
2. Дзензелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Й.О.Дзензелівський. – К.: Наукова думка, 1987. – 300с. – С.10 – 11.

Практичне заняття №8

Тема: Словозміна іменника в українських говірках

План

1. Назвати два основні різновиди морфологічних відмінностей української діалектної мови. Проілюструвати це на граматичних формах іменника з різних говорів і наріч.
2. Чим зумовлені відмінності літературної і діалектної мови щодо функціонування категорій роду і числа? Як це відбивається на словозміні іменника?
3. Із збірника текстів “Говори української мови” проаналізувати словозмінні іменникові форми у різних говірках. Порівняти їх із літературною мовою та з’ясувати причини розбіжностей.
4. У збірнику вправ і завдань С.Бевзенка відшукати форми іменника, які є:
 - а) морфологічними архаїзмами;
 - б) морфологічними інноваціями;
 - в) морфологічними чужомовними засвоєннями.
5. Назвати основні відмінності українських просторових мовних одиниць на рівні іменникових форм.
6. З’ясувати, які діалектні форми іменника найчастіше зустрічаються у мовленні студентів Вашої групи, курсу, учнів школи Вашого населеного пункту?

Література:

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с. – С.91 – 107.
2. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К : Наукова думка, 1990. – 168 с.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П.Бевзенко – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.
4. Говори української мови (збірник текстів) [відповід ред. Т.В.Назарова]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.
5. Яким М., Зубрицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія./ Мирон Яким, Марія Зубрицька. – Дрогобич, 2002.....

Практичне заняття № 9

Тема: Виявлення й аналіз прикметникових, числівникових, займенникових діалектних форм

План

1. Підготувати коротке повідомлення про особливості словозміни прикметника (тверда та м'яка групи) і специфіку творення ступеневих форм у різних говірках української мови. Звернути при цьому увагу на такі ж явища у рідній говірці.
2. За Атласом української мови окреслити ареали аналогічного впливу твердої групи на м'яку і навпаки, а також поширення нестягнених прикметникових форм.
3. Із збірника вправ і завдань С.Бевзенка проаналізувати 2 – 3 тексти на предмет виявлення у них діалектних прикметникових форм та здійснити їх стратифікацію. .
4. Підібрати ілюстративний матеріал щодо особливостей функціонування фонетико-словотвірних числівникових форм в українській діалектній мові.
5. За картами Атласу української мови визначити основні ареали поширення енклітичних, усічених і редукованих займенникових форм. Чи зустрічаються такі форми у Вашій рідній говірці?
6. Із магнітофонних записів діалектних текстів виписати граматичні форми прикметників, числівників, займенників і з'ясувати, чим вони відрізняються від форм літературної мови.
7. Підготувати зв'язну відповідь про особливості функціонування прикметників, числівників, займенників в українських мовних просторових конструкціях (говорах і наріччях).

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. І. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с. – С.107 – 125.
3. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К : Наукова думка, 1990. – 168 с.
4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П.Бевзенко – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.
5. Говори української мови (збірник текстів) [відповід ред. Т.В.Назарова]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.
6. Магнітофонні записи діалектних текстів.

Практичне заняття № 10

Тема: Дієслівні форми у говірках української мови

План

1. За Атласом української мови визначити основні ареали інфінітивів на –ти, –ть, –чи, –гчи. Яка причина появи такої варіантності форм?
2. Які способові форми дієслів зустрічаються у говорах української мови? Приклади підібрати із збірника вправ С.Бевзенка та з рідної говірки. Порівняти їх з відповідними формами літературної мови. Чим зумовлена різниця між ними?
3. У збірнику “Говори української мови” проаналізувати за вибором три тексти, що представляють найбільші просторові конструкції української мови, на предмет особливостей функціонування у них часових дієслівних форм. Які із них є морфологічними архаїзмами?
4. Провести спостереження за мовленням учнів місцевої школи із виявленням у ньому морфологічних, зокрема дієслівних, діалектизмів. Які причини їх появи у сфері літературного мовлення?
5. Підготувати коротке повідомлення про основні відмінності українських говірок на рівні морфології.

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. І. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні

землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.

2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с. – С.126 – 146.

3. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К : Наукова думка, 1990. – 168 с.

4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П.Бевзенко – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.

5. Говори української мови (збірник текстів) [відповід ред. Т.В.Назарова]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.

Практичне заняття № 11

Тема: Синтаксичні одиниці української діалектної мови

План

1.Із збірника “Говори української мови” проаналізувати три тексти, що належать до різних просторових мовних конструкцій на предмет виявлення у них:

- а) синтаксичних архаїзмів;
- б) синтаксичних інновацій;
- в) синтаксичних чужомовних засвоєнь.

2.За Атласом української мови виявити ареали синтаксичних архаїзмів.

3.Підготувати коротку зв'язну відповідь про діалектні відмінності у словосполученнях. Звернути увагу на семантико-синтаксичні відношення, форми і засоби зв'язу слів у них.

4.Із збірника вправ С.Бевзенка підібрати приклади простих і складних речень, які б ілюстрували відмінності їх функціонування у різних говорах.

5.Прослухати магнітофонні записи текстів з різних говірок, зробити їх синтаксичне зіставлення й аналіз.

Література:

1.Атлас української мови: У 3 томах.— Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.

2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с. – С.151 – 177.

3. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К : Наукова думка, 1990. – 168 с.

4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П.Бевзенко – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.
5. Матвіяс І.Г. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису / І.Г.Матвіяс. // Мовознавство, 1974. - № 2
- 6.Магнітофонні записи текстів.

Практичне заняття № 12

Тема: Українська діалектна лексика

План

1.Підготувати коротке повідомлення про склад діалектної лексики за походженням. Звернути увагу на слова праслов'янського, спільносхіднослов'янського походження, лексичні інновації та чужомовні засвоєння. Навести приклади лексичних запозичень з інших слов'янських і неслов'янських мов, вказавши на їх характер і причини.

2.З'ясувати, у чому суть протиставності / непротиставності у діалектній лексиці. Навести приклади протиставних діалектних явищ та назвати їх різновиди. За атласом Й.Дзензелівського та «Словником бойківських говірок» М.Онишкевича підібрати ілюстрації різних типів протиставних лексичних явищ.

3.Користуючись Атласом української мови, діалектними словниками і “Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови” Й.Дзензелівського, скласти фрагмент словника лексичних діалектизмів говірки рідного населеного пункту.

4.З'ясувати причини неоднакової наповнюваності семантико-тематичних груп лексики у різних говорах.

Література:

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с. – С.177 – 195.
2. Дзензелівський Й. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області України: лексика. / Й.О.Дзензелівський. – Ч.1. –Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту 1958; Ч.2. –Ужгород : Вид-во Ужгород ун-ту 1960; Ч.3. –Ужгород, : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1993.
3. Дзензелівський Й. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. / Й.О.Дзензелівський . – К., 1987.
4. Онишкевич М. Словник бойківських говірок: У 2-х частинах./ М.Онишкевич. – К., 1984
5. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю.Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.

6. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г.Ф. Шило. – Львів, 1957. – 254 с.

7. Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник / Г.Ф. Шило. – Львів– Нью-Йорк, 2008. – 288с.

Практичне заняття № 13

Тема: Фразеологія українських говірок. Фразеологічні діалектизми рідної говірки.

План

1. За питальником, що поданий викладачем, записати фразеологізми у говірці свого населеного пункту. Скласти фрагмент діалектного фраземника.

2. Опрацювати статтю М. Демського “Деякі особливості бойківської фразеології” і пояснити відмінності між фразеологізмами діалектної та літературної мови.

3. Навести приклади фразеологізмів і проілюструвати, як вони пов’язані з українською культурою, традиціями, звичаями, віруваннями. З’ясувати етимологію окремих фразеологізмів.

4. Проаналізувати фрагменти творів художньої літератури (новели В. Стефаника, повісті М. Коцюбинського, рання поезія і проза І. Франка, романи і повісті Марії Магіос, Мирослава Дочинця тощо) на предмет виявлення фонетичних, граматичних, лексичних і фразеологічних діалектизмів. Яка їх роль у художньому тексті?

Література:

1. Демський М. Деякі особливості бойківської фразеології. / М. Демський // Структура українських говорів. – К., ... 1982.

2. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. / А. Івченко – Харків, ... 1996.

3. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія. / В. Ужченко – Луганськ, ... 2006...

4. Яким М., Зубрицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. / Мирон Яким, Марія Зубрицька. – Дрогобич, 2002.

5. Тексти художніх творів письменників.

Практичне заняття № 14

Тема: Робота з діалектними словниками та програмами

для збирання говіркового матеріалу

План

1. Ознайомитися з доступними діалектними словниками й питальниками. З'ясувати основні принципи укладання проаналізованих словників.
2. Порівняти побудову словникових статей (добір реєстрових слів, тлумачення значень, характер ілюстративного матеріалу, паспортизаційні дані тощо).
3. Ознайомитися із доступними питальниками для збирання лексичного (фразеологічного) діалектного матеріалу.
4. Звернути увагу на підбір інформаторів, способи опитування респондентів, особливості запису діалектних текстів фонетичною транскрипцією.
5. Укласти власний питальник та за ним записати матеріал із говірки рідного населеного пункту.

Література:

1. Дзендзелівський Й. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. / Й.О.Дзендзелівський . – К., 1987.
2. Цілуйко К. Програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України. / К. Цілуйко. – К., 1962.

Практичне заняття №15

Тема: Діалектографічний практикум.

Спроби укладання діалектних словників.

План

1. Ознайомитися із “Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови” Й.Дзендзелівського.
2. Під керівництвом викладача укласти фрагмент словника за питальником із “Програми...” Й. Дзендзелівського
3. Ознайомитися із дослідженнями топоніміки рідного краю. Укласти короткий словник мікротопонімів.

Література:

1. Дзензелівський Й. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. / Й.О.Дзензелівський . – К., 1987.
2. Котович В. Походження назв населених пунктів Опілля. /В.Котович. – Дрогобич,2000.
3. Котович В. Походження населених пунктів Самбірщини (наукові версії). /В.Котович. – Дрогобич : Посвіт, 2015. – 76 с.
4. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. /М.Худаш.– К.,1995.

Практичне заняття № 16

Тема: Діалектографічний практикум. Виявлення й аналіз діалектизмів у художніх текстах та у мовленні учнів

План

- 1.Провести спостереження за мовленням учнів місцевої школи та студентів групи, курсу на предмет виявлення у ньому діалектизмів. Скласти короткий словник найтипівіших діалектизмів у мовленні учнів, студентів. Обґрунтувати шляхи подолання діалектизмів у сферах літературного мовлення.
2. Виписати з художнього твору лексичні й фразеологічні діалектизми. Протлумачити значення, з'ясувати їх функціональне призначення.

Література:

1. Твори сучасної української художньої літератури різних жанрів.
2. Дзензелівський Й. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. / Й.О.Дзензелівський . – К., 1987.

2. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ

(чотири роки навчання)

Практичне заняття № 1

Тема: Українська лінгвогеографія й ареалогія

План

1. З'ясувати предмет і завдання лінгвогеографії й ареалогії та їх зв'язок з діалектологією.
2. Ознайомитися з міжнаціональними, національними й регіональними лінгвістичними атласами, принципами їх укладання й структури.
3. З'ясувати поняття лінгвогеографічної карти, її легенди, ізоглоси, пасма ізоглос.
4. Що таке ареал, ядро й периферія просторової діалектної одиниці? Назвати основні типи ареалів.
5. Що таке мовний простір, лінгвістичний горизонт дослідження, кут і фокус зору дослідження? Який їх взаємозв'язок?
6. За картами Атласу української мови визначити склад наголошеного й ненаголошеного вокалізму у говірках 5-8 населених пунктів (за вибором викладача).
7. За Атласом української мови та іншими доступними лінгвогеографічними роботами зробити короткий опис говірки рідного або найближчого до нього населеного пункту.
8. За Атласом української мови підготувати коротке повідомлення про сучасний діалектний поділ української етнічної території.

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.
2. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області України (лексика) / Й.О.Дзензелівський. – Ч.1. –Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту 1958; Ч.2. –Ужгород : Вид-во Ужгород ун-ту 1960; Ч.3. –Ужгород, : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1993.
3. Atlas gwar bojkowskich / Oprac. pod kier. J. Rigera. – Вип. 1-7. Warszawa-Wrocław – Kraków, 1980-1991.
4. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. Коць-Григорчук – Нью-Йорк – Львів : 2002. – 267с.
5. Залеський А. Нові рубежі лінгвістичної географії / А. Залеський // Україна: Наука і культура. – Вип. 22. – К., 1988 – С. 236 – 250.

Практичне заняття № 2

Тема: Аналіз фонетичних, граматичних, лексичних діалектних явищ

План

1. За посібниками з української діалектології підготувати коротке повідомлення про основні фонетичні, граматичні, лексичні ознаки українських просторових мовних конструкцій (наріч і говорів). Звернути особливу увагу на говірки рідного населеного пункту та населеного пункту місця праці. З'ясувати, що таке діалектна мова, діалектизм. Що є спільне і відмінне між діалектною і літературною мовами?

2. Вибрати 3 тексти із “Говорів української мови” або “Української діалектології: збірник вправ і завдань” С.Бевзенка та проаналізувати у них діалектні ознаки. З'ясувати, до яких говірок вони належать.

3. Із магнітофонних записів, проведених вдома, проаналізувати лексичні явища, які виявляють протиставність у межах українського діалектного простору та покласифікувати їх.

4. Серед діалектних ознак виявити архаїзми, інновації, чужомовні засвоєння і визначити їх місце у говірковій системі свого населеного пункту.

Література:

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с.

2. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови [видання друге, перероблене] / Ф.Т.Жилко. – К. Наукова думка, 966 . – 308 с.

3. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К : Наукова думка, 1990. – 168 с.

4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П. Бевзенко – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.

5. Говори української мови (збірник текстів) [відповід ред. Т.В.Назарова]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.

Практичне заняття № 3

Тема: Діалектографічний практикум

План

1. Ознайомлення із програмами і питальниками для збирання діалектного матеріалу, у тому числі з “Програмою для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови” Й.Дзендзелівського.

2. Укладання за фрагментом питальника із “Програми...” (розділи X, XXVII тощо) словника.
3. Запис діалектних фразеологізмів у говірці свого населеного пункту. Визначення їх значення, етимології і джерел походження.
4. Провести спостереження за мовленням учнів місцевої школи на предмет виявлення у ньому діалектизмів. Скласти короткий словник найтипівіших діалектизмів у мовленні учнів. Обґрунтувати шляхи подолання діалектизмів у сферах літературного мовлення.

Література:

1. Дзендзелівський Й. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. / Й.О. Дзендзелівський . – К., 1987.
2. Демський М. Деякі особливості бойківської фразеології./ М. Демський// Структура українських говорів. – К.,...1982.
3. Магнітофонні записи діалектних текстів.

3. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ

(два роки навчання)

Практичне заняття № 1

Тема: Українська лінгвогеографія й ареалогія

План

1. З'ясувати предмет і завдання лінгвогеографії й ареалогії та їх зв'язок з діалектологією.
2. Ознайомитися з міжнаціональними, національними й регіональними лінгвістичними атласами, принципами їх укладання й структури.
3. З'ясувати поняття лінгвогеографічної карти, її легенди, ізоглоси, пасма ізоглос.
4. Що таке ареал, ядро й периферія просторової діалектної одиниці? Назвати основні типи ареалів.
5. Що таке мовний простір, лінгвістичний горизонт дослідження, кут і фокус зору дослідження? Який їх взаємозв'язок?
6. За картами Атласу української мови визначити склад наголошеного й ненаголошеного вокалізму у говірках 5-8 населених пунктів (за вибором викладача).

7. За Атласом української мови та іншими доступними лінгвогеографічними роботами зробити короткий опис говірки рідного або найближчого до нього населеного пункту.

8. За Атласом української мови підготувати коротке повідомлення про сучасний діалектний поділ української етнічної території.

Література:

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. I. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.

2. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області України (лексика) / Й.О. Дзензелівський. – Ч.1. –Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту 1958; Ч.2. –Ужгород : Вид-во Ужгород ун-ту 1960; Ч.3. –Ужгород, : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1993.

3. Atlas gwar bojkowskich / Oprac. pod kier. J. Rigera. – Вип. 1-7. Warszawa-Wrocław – Kraków, 1980-1991.

4. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. Коць-Григорчук – Нью-Йорк – Львів : 2002. – 267с.

5. Залеський А. Нові рубежі лінгвістичної географії / А. Залеський // Україна: Наука і культура. – Вип. 22. – К., 1988 – С. 236 – 250.

Практичне заняття № 2

Тема: Аналіз фонетичних, граматичних, лексичних діалектних явищ

План

1. За посібниками з української діалектології підготувати коротке повідомлення про основні фонетичні, граматичні, лексичні ознаки українських просторових мовних конструкцій (наріч і говорів). Звернути особливу увагу на говірки рідного населеного пункту та населеного пункту місця праці. З'ясувати, що таке діалектна мова, діалектизм. Що є спільне і відмінне між діалектною і літературною мовами?

2. Вибрати 3 тексти із “Говорів української мови” або “Української діалектології: збірник вправ і завдань” С.Бевзенка та проаналізувати у них діалектні ознаки. З'ясувати, до яких говірок вони належать.

3. Із магнітофонних записів, проведених вдома, проаналізувати лексичні явища, які виявляють протиставність у межах українського діалектного простору та покласифікувати їх.

4. Серед діалектних ознак виявити архаїзми, інновації, чужомовні засвоєння і визначити їх місце у говірковій системі свого населеного пункту.

Література:

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (навч. посібник) / С.П.Бевзенко – К. Вища школа, 1980. – 346 с.
2. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови [видання друге, перероблене] / Ф.Т.Жилко. – К. Наукова думка, 1966. – 308 с.
3. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і її говори / І.Г.Матвіяс. – К : Наукова думка, 1990. – 168 с.
4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія (збірник вправ і завдань) / С.П.Бевзенко – К. : Радянська школа, 1987. – 128 с.
5. Говори української мови (збірник текстів) [відповід ред. Т.В.Назарова]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.

ЗАЛІКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 1

1. Запишіть фонетичні ознаки східнополіських говірок.
2. Наведіть 2-3 приклади лексико-семантичних протиставних явищ.
3. Окресліть межі наддністрянських говірок.
4. Праці яких лінгвістів заклали наукові основи української діалектології?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

'с'ійали ко'лопн'і ж'ін'к'єи / і вирос'тали йїх / са'пати то ни тра 'було / 'т'іл'ко во'ни рос'ли / і йїх си б'рало так / 'миєкало си / в'їбіє'рало // і т'і ко'лопн'і 'везлоси ў 'воду / мо'чилоси / і б'рали на та'ку / 'терлицу / ска'зати / дириў'їєну / і к'і'палоси / у ву'д'і // і ву'ни 'мокли / так / ка'м'ін'и прикла'дали / 'мокли п'їит' / ш'іс' ден' // пото'му вит'и'гали / клали на 'сонци / схли / і поу'том б'рали й т'і'пали на тій 'терлиці // к'і'пали / то си з'лушчувало з'верх'і / а ті пр'ід'їў'єиє си ли'шеили волос'к'єи / так б'ралоси це на дир'г'їўку // та'ка бу'ла / ц'вик'і поза'бивано та'к'і / дир'г'їўка називаласи / і 'дер'галоси та'кі / це к'і'далоси та'ко і так т'і'галоси // то се ли'ш'єило / кот'ре 'г'ірше / на дер'г'їўц'і / а волос'к'єи си ст'и'гало // так си навивало на ку'дел'у

// та'ка ку'дел'і / па'теик та'к'ий / ку'дел'і// (ГУМ*: 340).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

* ГУМ – Говори української мови (збірник текстів). – К.,1977.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 2

- 1.Запишіть фонетичні ознаки східнополіських говірок.
- 2.Наведіть 2-3 приклади лексико-семантичних протиставних явищ.
3. Окресліть межі наддністрянських говірок.
4. Праці яких лінгвістів заклали наукові основи української діалектології?

5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

'с'ійали ко'лопн'і ж'ін'к'єи / і вирос'тали йїх / са'пати то ни тра 'було / 'т'іл'ко во'ни рос'ли / і йїх си б'рало так / 'миєкало си / в'ібіє'рало // і т'і ко'лопн'і 'везлоси ў 'воду / мо'чилоси / і б'рали на та'ку / 'терлицу / ска'зати / дириў'йєну / і к'і'палоси / у ву'д'і // і ву'ни 'мокли / так / ка'м'ін'и прикла'дали / 'мокли п'їит' / ш'іс' ден' // пото'му вит'и'гали / клали на 'сонци / схли / і поу'том б'рали й т'і'пали на тій 'терлиці // к'і'пали / то си з'лушчувало з'верх'і / а ті пр'ід'іў'кєи си ли'шеили волос'к'єи / так б'ралоси це на дир'г'іў'ку // та'ка бу'ла / ц'вик'і поза'бивано та'к'і / дир'г'іў'ка називаласи / і 'дер'галоси та'кі / це к'і'далоси та'ко і так т'і'галоси // то се ли'ш'єило / кот'ре 'г'ірше / на дер'г'іў'ці / а волос'к'єи си ст'и'гало // так си нави'вало на ку'дел'у

// та'ка ку'дел'і / па'теик та'к'ий / ку'дел'і// (ГУМ*: 340).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

* ГУМ – Говори української мови (збірник текстів). – К., 1977.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 3

1. Запишіть основні фонетичні ознаки західнополіських говірок.
2. Наведіть два-три приклади лексико-словотвірних (суфіксальних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі кубанських говірок.
4. Кого вважають основоположником української лінгвогеографії? Назвіть ще 2-3 вчених-лінгвогеографів.

5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Те'пер с'вад'ба начи'найиц'а с:у'боти // при'ходит жи'н'іх із бу'йарами / роспл'і'тайут йі'йі // жеи'н'іх с'і'дає за ст'іл із бу'йарами / а друж'ки / з'начит' / ўс'і роспл'і'тайут н'і'весту // роспли'тут / тоу'д'і їдут / до 'його бат'к'іў і'де во'на / ўкло'н'айиц'а // а в'ін там дени'буд' пос'тойіт // з'начит' / приіш'ли // 'муз'іка г'рає // на 'ранок / з'начит' / во'ни ўже і'дут до ш'л'убу і ўже / з'начит' йак'шо воз'можност' у 'него / то во'на їде до 'него го'б'ідати / а йак неивоз'можно то во'ни / з'начит' / в'ін їде дот 'себеи го'б'ідати / а во'на ў 'себеи го'б'ідає // те'пер за'кон та'к'їй їе 'в'іт:и неи 'в'іт:и н'і'веста їде до жин'і'ха го'б'ідати // і там г'райут ча'соў до п'я'ти / до чиети'рох // і 'пот'ім з'начит' забие'райуц'а на'зад до н'і'вести // (ГУМ: 507).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛІКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 4

1. Запишіть основні фонетичні ознаки середньонадніпрянських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (префіксальних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі підляських говірок.
4. Назвіть 3-5 лігвістів, що досліджували українські діалекти у першій половині ХХ ст.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Йак йа 'була шче ма'ла // м'їй 'тато ше буў тоу'д'і / йа х'т'іла 'їхати ў Тир'ноп'іл' // а ву'ни 'мали то'д'і 'кон'і / 'ф'іра // 'їздили до Тир'нопол'а // і йа х'т'іла з 'ними 'їхати поди'витис'і на 'пойїзд / бо ше ни 'бачила // бо то ка'зали жи їе там дес' / 'їїди // йа ше ни 'вид'іла його // і про'сила с'вого 'тата жиб ми'не ўз'аў // і ўз'аў м'їй

‘тато ми’не на ‘ф’іру / і ‘йідут // тоу’д’і так ‘йіздили ўс’і / бо то ни ‘було н’і ма’шини / н’і ‘пойізда ту б’лис’ко // ну і пома’ленко ‘йідут // при’йіхали до Пшан’ц’а // с’тали / ‘дали ‘кон’ам ‘йісти // ‘зара ‘коршма ‘була / ўсту’пили до ‘коршми // ‘диўл’ус’і там тих д’ат’к’іў ‘поўно там / п’ід ‘вечир / ўс’мерк’ос’і ‘добри ўже / зас’в’і’тили / шем заг’л’анула / ... ‘али ни з’найу де во’на ти’пер // (ГУМ: 251).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ВАРІАНТ № 5

1. Запишіть основні фонетичні ознаки слобожанських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (нуль-суфіксальних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі лемківських говірок.
4. Назвіть 3-5 лінгвістів, що досліджували українські діалекти у другій половині ХХ ст.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Йа’кус’ уд’ну си при’в’із з’в’іт:ам / йак при’йіхаў с’у’да на па’раф’ійу // ну ту ху’дили на ро’боту ў го’рот / пома’гали д’іў’ч’ета тиї ту ше уд’ну маў йа’кус’ ‘д’іўчинку / таї пуз’н’іши ше т’рету маў / но в’ін то буў ‘н’іби ни жо’натїї // йаг в’ін захору’ваў і ўми’раў / таї то’та була хит’р’іша / йї було б’лиш:и / тиї при’лет’іла / ‘шос’си т’рошка хап’нула йа’когус’ маїна // а п’із’н’іши роу’дина йак при’йіхала на ‘похурун да’ваї йї’йї / а ти ‘п’ідла / ти та’ка / то’то ти з’нала жи то с’ваш’чен:иг / а ти ‘н’іби з ним йа’к’іс’ рузгу’вори ‘мала / ти с’і з ним л’у’биела // а то с’ваш’чен:иг / а ти з’найиш / а то гр’іх // а ву’на ту’д’і да’ваї ду ‘н’ого ду ‘того б’рата і ду руд’ини // ... а йа була прос’та ‘д’іўчина на си’л’і / ‘кажи / в’ін чо’го ми’не зач’і’паў // (ГУМ: 226 –227).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ВАРІАНТ № 6

1. Запишіть основні фонетичні ознаки степових говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (суфіксально-префіксальних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі холмських говірок.
4. Назвіть 3-5 зарубіжних лінгвістів – дослідників українських діалектів.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

‘Добуше / ти пан ‘немош ве’леика преи’года на ‘нас / де ми ‘memo зиему’вати чи се ‘л’іто л’іту’вати // п’іш’ли би ми ў да’леку там кра’йіну // ‘тамисмо зле уро’беили / хо’т’ілісмо ‘цар’а ў’беити / тай ца’риец’у с:о’боў ў’з’ети // тай ‘каже ‘шоби ‘Кути не мие’нути до ‘Косова повер’нути / до ‘Косова / тай до Дз’в’інки до Ш’тефановойі ‘ж’інки // ой ци ти спиш / ци ти ‘чуйеш / ци ‘Добуш’е пирино’ч’уйиш // та йа ни спйу та йа ‘ч’уйу ‘Добуша ни пирино’ч’уйу / бо ‘Штефана неи’ма ‘дома тай ве’ч’ер’і ни го’това // ‘буде во’на ‘дуже ‘поўна / ў’с’ом ‘л’уд’ам ‘буде ‘диўно // пус’теи ... рас до ‘хати / ци му д’вер’і розлам’н’ати // ў ‘мени д’вер’і теисо’в’ійі / ‘замки ‘нов’і стол’а’н’і / ни по’можут ‘замки т’войі / йак п’ід’ложу п’леч’і с’войі // (ГУМ: 300 – 301).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім’я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 7

1. Запишіть основні фонетичні ознаки лемківських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (комполитних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі східнополіських говірок.
4. Назвіть основні методи збирання діалектного матеріалу.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Ко'лес' у нас так бу'ло // убу'валис'а ў поусто'ле / ни бу'ло чера'век // там та'кийї чера'веке бу'ле / 'чеисом / а'ле в'ал'ме доро'гейї / шо за дв'ї 'паре чера'век 'мона с'а ў поусто'ле / ниї бу'ло чера'век // там та'кийї чера'веке бу'ле / 'чеисом / а'ле 'вал'ме доро'гейї / шо за дв'ї 'паре чера'век 'мона тае'лушку 'дате // ниї бу'ло ў чоуму хоу'дете / ў'буйеца / поусту'лиў із лек нада'ра с'пушче / то нада'ра лек ў'буйеца і 'ходиіт' / во'не пороз'свайуца / ниї раз са'ма йа убу'вала ту з варс'ту ў мо'роз іш'ла 'боса / бо ниї бу'ло ў шо ў'бутиіс'а // а поу'том от уб'ї'ралис'а так // ниї бу'ло спуд'ниціў / хварту'хе / та'кейї па'рабраниї параб'ї'ралиі / с сваї роу'боте т'кале / поулоут'но / соуроуч'ке над'ї'валиі с сваї роу'боте // (ГУМ: 15).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу . філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 8

1. Запишіть основні фонетичні ознаки середньозакарпатських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-фонетичних протиставних явищ.

3. Окресліть межі середньополіських говірок.
4. Назвіть основні методи дослідження діалектного матеріалу.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

С'ел'і'зоўка бу'ло ма'лен'ке с'ело / ко'л'іс' ка'зал'і на йо'го 'Корчма // тут бу'ло д'в'і 'корчмие // йак хто 'йїед'е з Бела'рус'ейі т'і до Бела'рус'ейі / тут о'диіхат // ... мо'йа 'баба бу'ла з 'М'ілочов'іч з Бело'рус'ейі / з с'їйокром жи'ла / а д'їед бу'ї з'д'ечний / тут до'рога прохао'д'їла / л'їес вез'л'ї / лу'чїну / смо'лу г'нал'ї / 'тоже вез'л'ї / а тут у 'корчмах зупу'н'ал'їса // 'ондека с'ело Ко'пїшче од нас вос'ем'нанцат к'їлометроў / дак копїшчу'к'ї ко'л'ї 'йез'д'їл'ї ў Сло'вешн'у на ба'зар / каза'нїі з со'бойу вез'л'ї / кла'дут о'гон' у 'л'їес'ї / 'кашиі на'варет // да'л'еко їт'ї / 'торбу накла'д'е та'ку / шо 'л'ед'віи н'е'с'е // од нас і до 'Оўруча да'л'еко // у баг'н'е с'ед'ї'мо // у 'л'їес'ї жиїво'мо // 'тут'ека л'е'сиі / бе'резн'їк / х'войа // (ГУМ: 77 – 78).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 9

1. Запишіть основні фонетичні ознаки бойківських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-акцентуаційних протиставних явищ.
3. Назвіть основні українські переселенські говірки східної діаспори.
4. Що таке ізоглоса? Що таке легенда лінгвогеографічної карти?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

йе о'цей т'ранспорт / ма'шини / 'земл'у оброб'л'али / ўйа'зали сно'пи' / з'начит' ко'сили // ... ко'сар з'начит' 'косит' і'де // а ми за коса'р'ом дв'і ўйа'зал'ниц'і ў'йажним сно'пи // ў'йажимо сно'пи / по'том з'ложуйім у 'копи / т'і сно'пи / з'ложуйім // а по'том ми з'начит' / прийи'жайи во'лами або 'к'ін'ми / на'ложуйи на 'воза і пога'н'айи // (ГУМ: 408).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 11

1. Запишіть основні фонетичні ознаки гуцульських говірок.
2. Назвіть 2-3 діалектні фразеологізми, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови вузькодіалектними лексемами..
3. Окресліть межі західнополіських говірок.
4. Що таке ізофона? Що таке ізолекса?.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

С'тароста в'їў одно'го с'ватац'а // а в'ін / зна'чит' / буў шипи'л'аў // і в'ін ве'де тай 'каже гл'а'ди ж та моў'чи / а то йак 'будеиш ба'лакат' / то шей моло'да ни с'хоче // ну йак'раз в'ін і по'в'їў до та'койі / шо й во'на шипи'л'а // йій 'мати преика'зала / йак п'рийди хто с'ватаг' моў'чи ж / йа 'буду ба'лакат' / а то ше й моло'дий не с'хоче // от во'ни поприе'ходили і ба'лакайт' / с'тароста ж та 'мати / і ба'лакали 'поки ж доба'лакалис'а // ну шо / сог'ласна ти йти за 'його 'зам'іж? / у'гу // сог'ласний ти брат' йі'йі? / у'гу // о'це ўсе // ну хара'шо / да'вай ве'чер'ат' йім да'ват' // ... а ко'лис'

‘ранше хл’їб пек’ли на ‘лис’ці на капус’ц’аному // пон’їмайета? [Як це робили?] ну с ка’пусти лист’ки та’к’ї / ... ну лист’ки от’їво кла’дец’а і кла’дут’ хл’їб на ‘його // (ГУМ: 432).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім’я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 12

1. Запишіть основні фонетичні ознаки південноволинських говірок.
2. Назвіть 2-3 діалектні фразеологізми, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови нормами граматичної сполучуваності компонентів.
3. Окресліть межі середньонадніпрянських говірок.
4. Що таке фразеоглоса? Що таке ізосинтакса?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Там пан буў / а ‘тутиеч’ки зем’л’а о’це ‘їїх’а бу’ла і тут ско’тину ‘пасли // а ста’вок тут буў зам’е’ч’ат’ел’ний / ‘боже мої / хо’рошії ста’вок / ‘нижч’е стаў’ка ц’в’ї’їти там / боро’нец’ // до ‘того хара’шо / ‘зелино // о’то ж ми д’їтво’ройу ку’пац’а ту’ди на ста’вок та рват’ ц’в’ї’ти ‘разні ўсе ж ‘б’їгали // а то ўже ж не пона’равилос’ / кої’як’ї поўт’ї’кали на’зад ту’ди ж у ‘Марк’їў’ку / а йа’к’ї по’ста’валис / так не жалку’вали // тут і зароб’ит’ ‘можно / при с’танц’її // нач’а’ли ‘л’удие наси’л’ац’а // ци’бул’у ‘сад’ат’ // марк’їў’ч’ани / ци’бул’а с’лавиц’а марк’їўс’ка / та го’роди ха’рош’ї і та о’то с’в’їжа зием’л’а // ци’бул’у ‘сад’ат’ а по’том п’ра’мо бу’ли та’к’ї / ... уд’вох / ут’р’ох збие’руц’а і веи’зут’ прода’ват’ ту’ди / ў ко’зашч’їну // (ГУМ: 484).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛІКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 13

1. Запишіть основні фонетичні ознаки подільських говірок.
2. Назвіть 2-3 діалектні фразеологізми, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови вузьколокальними топонімними компонентами.
3. Окресліть межі слобожанських говірок.
4. Що таке ядро і периферія діалекту (говору)?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Хл'їп пичи'мо так // за'парим о'парку / на'мочим д'рож'ї // 'вихолоне о'парка // запус'кайим дро'ж'д'аміе / п'їт'ходе о'парка до 'вечи́ра / 'утром ўстайи'мо / уч'ї'н'айим 'т'оплойу во'дичкойу / п'їт'ходе во'но три 'рази ... // по'том 'м'їсимо і са'довимо ў 'п'їчку // п'їч над'вор'ї / ілі ў 'комнат'ї 'тамичка ў 'кого йес'т' // 'кидайим кирпи'ча ту'ди / кир'пич 'д'елайіц'а з г'нойу с ко'роўйачого / висо'хайе / і 'кидайимо ў п'їч // прого'рит' во'но // а йа м'ї'с'у 'к'сто // зам'ї'с'у 'к'їсто // на п'ї'ч'ї наго'рит' / поп'т'ходи / на сково'роди поса'ж'у / поп'їт'ходе во'но // по'том са'жайу ў п'їч // у п'ї'ч'ї си'д'ит' п'їўто'ра ча'са // і вит'а'гайу йо'го / ха'рошій хл'їб ви'ходе // (ГУМ: 521).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛІКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 14

1. Запишіть основні фонетичні ознаки надсянських говірок.
2. Назвіть 2-3 діалектні фразеологізми, що мають у літературній мові відповідники лише серед вільних словосполучень.
3. Окресліть межі степових говірок.
4. Яка різниця між говіркою з однієї сторони та говором і наріччям з другої?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

У три'ц'атом го'ду ў нас орган'ізу'ваўс' кол'хоз // кузни'ц'іў ни 'було / 'мало бу'ло / а у си'л'і бу'ло орган'ізу'валос' три кол'хоза // ну / ї / х'лопці 'каут' / О'мел'ченко / ти ш 'каиц'а у'чиўс'а на кузни'ц'а // да'вай 'будиш ра'ботат' кузни'ц'ом / пото'му шо биз інвинта'р'а ні'з'а / з'начит' / на сти'пу ра'ботат' / а інвин'тар буў са'мий / з'начит' / та'кий 'м'елкий // плу'ги / 'кон'і / ўсе бу'ло // ну / йа п'шоў на'чаў ра'ботат' // на'чаў ра'ботат' у 'кузн'і // кузн'ешни 'д'ело / 'ето 'д'ело шчикот'л'іве / так 'мона ска'зат' // 'саме осноў'не 'нада знат' 'варку ж'і'л'еза // вот 'йес'л'і приве'зут' шони'бут' з'нач'іт с'ломане / йо'го ж 'нада потчи'нит' // то 'йелс'і ни ў 'курс'і 'д'ела / то ни з'д'елайіш // (ГУМ: 512).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 15

1. Запишіть основні фонетичні ознаки наддністрянських говірок.
2. Назвіть 2-3 діалектні фразеологізми, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови чужомовними компонентами.
3. Окресліть межі подільських говірок.
4. Яка різниця між групуванням і класифікацією говорів?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Йа про сво'їе жи'т'а роска'жу то'го шо йа ма'лойу ос'талас'а од 'матир'і // 'рано ў'мерла мо'їа 'мати // а ў нас ос'талос'а п'їати́ро / невели'лик'і ўс'і бу'ли // а йак у'же п'ід'н'аўс'а наж'б'рат о'дин с'тарший буў 'мени // п'раўда с'тарша бу'ла шч'е сист'ра ў ме'не / так та 'замужем уже бу'ла // а брат с'тарший // ми пожеи'ли / з'начит' / ў'мерли о'це / ў о'це ў'ремйа йак'раз / так ми по'жеи'ли там о'то до Р'їзд'ва / п'їў'году пожеи'ли // а то'д'і / уже оже'нили ми 'сина / це ж б'рата / оже'нили // а брат той по'жиў до веи'ни та ўмер / од голо'ви за три дн'і ўмер // ну так / а то'д'і це ж похов'али йо'го / ос'талис'а ми 'сами / а ж'інка йо'го до 'бат'ка сво'го та до 'матир'і // (ГУМ: 467).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 16

1. Запишіть основні граматичні ознаки східнополіських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-семантичних протиставних явищ.
3. Окресліть межі середньонаддніпрянських говірок.
4. Які діалектні явища називаються автохтонними архаїзмами?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Та вучи'в'істу ху'діли // шо йа 'памн'ітайу йак ху'діли / но та йак / по'мер / 'моїі 'тато
ў'мерли // йа / мы ма'лийі зис'тали // но то мы 'чули / т'р'іскали там / ў п'і'карни
т'р'іскали / і 'мама 'віділи йіх фсе // но а ті'пер і'накши нас'таў убы'чай / 'тера йуш
'того ни'ма // рус'казували 'моїі 'мама // мі'ні 'мама рос'казували / жи йід'ні г'мерла
'д'іўка // і ву'на йак г'мерла / таг до д'ругуйі сест'ры 'вышла на 'поли / то 'было
п'раўда / ў са'мойи пу'лудни с'і'д'іла і гуву'рилае / га'дайі / ний 'мама за мноў ни
п'лачит по йа м'іц'ну 'воду / м'іц'ну 'дужи 'ношу // но і 'пот'ім та с'і пари'л'екла /
за дв'і ни'д'іли во'на ў'мерла // та шо і то'та 'д'іўка // но а 'мама шо / 'мама п'лакала
йі 'пот'ім за убо'йіма // (ГУМ: 219).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ВІДПОВІДЬ

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 17

1. Запишіть основні граматичні ознаки центральнополіських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади власне лексичних протиставних явищ.
3. Окресліть межі середньозакарпатських говірок.
4. Які діалектні явища називаються автохтонними інноваціями?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

При'їхала ду 'Кийіва п'їу 'шестуйі / з'рана / ну / а ми'ні 'їіхати 'було ду Хир'сону п'їу 'першуйі зда'їес'ї 'ночи так // ну / 'думайу си / ди'тиена ў 'Кийив'ї / ну / і йа ў 'Кийів'ї // бу'ду шу'кала // а 'перши раз ў Кийив'ї // а йаг 'їіхала / с'ї'дала на ва'гон / то 'ажимс'ї тр'їс'ла / бо ни з'нала / бу ні'коли ні'ку'да ни 'їіхала // при'їхала і 'думайу си / бу'ду шу'кала / ну ку'да бу'ду шу'кала // бу'ду пи'талас'ї ву'їен:их // а 'думайу си ни 'буду с'ї пи'тала та'ких прос'тих / но бу'ду с'ї пи'тала та'к'их с'тарших // п'ідіш'лам / в'ін м'ї'ні нагово'риу / нагово'риу / йа за'була / во ўбир'нулас'ї і за'була / 'кажу ўсе / напи'ш'ід ми // в'ін м'ї'ні напи'саў з'найти так жи йаї 'того ни пиричи'тайу // (ГУМ: 222 – 223).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 18

1. Запишіть основні граматичні ознаки західнополіських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (суфіксальних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі бойківських говірок.
4. Які говори становлять базу сучасної української літературної мови?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Ў д'вацит' фто'ром го'ду пос'лали ў 'Кийіў / у ш'колу / а образо'ван'іе йа'ке ў нас?
// йа'к'і образо'ван'іа / йа'к'і кон'чали два / а м'ін'і 'дис'іт 'рок'іў // йа
димоб'іл'ізу'ваўс' / при'йіаў / и п'ішоў у Дн'іпропит'роўс'ки на за'вод /
дн'іпропит'роўс'киї / ра'ботаў ў мар'тин'і // по'том с'тала кол'ікт'ів'і'зац'іа // йа
при'йіаў / на'ч'аў ст'ройт' кол'хози // [Де?] на Укра'йін'і / по'том ми'не пос'лали на
'курси агра'ном'іў // йа проў'чиўс'а ў лісоагро'т'ехн'ікум'і // йа ўз'аў уйі'хаў на
Ку'бан' // йа ра'ботаў агро'т'ехн'іком / йес' ста'ниц'а К'ін'іш'бек / на Ку'бан'і / а
по'том / а жи'на мо'йа там і 'д'іти там 'помирли / на Укра'йін'і // йа то'д'і пири'йіаў
ў кол'хоз і оже'ниўс' / ну жиў там і ра'ботаў агро'т'ехн'іком // (ГУМ: 524).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 19

1. Запишіть основні граматичні ознаки середньонадніпрянських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (префіксальних) протиставних явищ.

3. Окресліть межі покутсько-буковинських говірок.
4. Чому південно-західне наріччя характеризується діалектною строкатістю?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Ў нас ‘раншеї так бу’ло / ў нас ‘ето ‘женщина / ‘мати о’собен:о / г’лаўнайа ў с’ім’ні / ‘ето г’лаўнайа бу’ла ‘матіі / о’на долж’на бу’ла ўс’еіх оде’нутиі / об’миітіі / об’шиітіі / і ўс’о сво’йіміі ру’каміі // ‘ето вам ве’домо уді’в’ітелно / йак во’на мог’ла оде’нутиі / і об’шитіі / і об’миітіі // у нас так // по’с’іейут л’он // о’на долж’на йо’го са’ма опо’лотіі / ‘виірватіі / около’тиітіі // ‘ето около’тиітіі / о’биітіі ‘сеімн’е ‘ете / обмоло’тити / так / пра’чем / на туок / так кла’демо / і обмо’лочвайем / йо’го намо’читіі / пос’латіі / а по’том ўже йо’го / коб’ион буў ха’рошіі ‘вил’ежаўс’а коб ‘чисте ха’роше волок’но полу’читіі / тої л’он / го’товіі л’он // а по’том йо’го / ўже б’рати ‘тертіі // (ГУМ: 526).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛІКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім’я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 20

1. Запишіть основні граматичні ознаки слобожанських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (нульсуфік-сальних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі гуцульських говірок.
4. Які говори належать до старожитніх?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Раз б’ыла ‘ж’інка // во’на ‘мала ‘дѳ’ку // но / йак ‘маву ка’зати по’нашоуму / ‘д’іўку // но а ‘д’іўка ‘бы’ла никра’сивайа / та’ка п’роста д’іў’чина // ‘мати с’а ‘дуже ста’рала / йак с’а ‘д’іўка о’д:ас’т’ // но / дуб’р’і / ну шп’ікулу’вала во’на / ‘думала / ‘думала / ш’чобы то’то зро’бїітіі ‘йагбы то’то / а // рас во’на ‘виід’іла і’дут’ йа’к’іс па’ныо / так

по'даўноуму па'ны° йдут' / с'коро во'на 'д'іўку над'вор / уз'а'ла м'іт'лу / а да'вай м'іт'лбў 'бити 'д'іўку свб'йу // а ты° с'а 'дуже 'забили / шчо то'б'і 'бабо с'талос'а / шо ти 'д'іўку бйеш / 'дуже с'а поуц'і'кавили шо то'то // а ву'на 'каже шчо / о'на ми'н'і ў'шитко к'лоч'а поп'р'ала на шоўк // а то буў йа'кийс 'царс'кий сы'н / і'шоў // (ГУМ: 276 – 277).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 21

1. Запишіть основні граматичні ознаки подільських говірок.
2. Наведіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (суфіксально-префіксальних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі холмських говірок.
4. Назвіть 2-3 приклади діалектних фразеографічних джерел.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Ну тай так б'ринж'у ро'биели // 'мали 'в'іўці / 'в'ідойит моло'ко / моло'ко про'ц'ідит / і пок'лали так 'коло 'кухн'і моло'ко і ту'да к'ие'даїеи к'л'егу / ну та'к'ией кл'ег / ну йак вам ска'зати? / та'ка 'ренж'а називайиц'а // і кла'де / і по'тому то'то моло'ко с'ц'іж'уйеи і то ўже та'к'ией буж // і то моло'ко 'в'ісипли ў шони'бут' / там та'кией пла'ток // і так то моло'ко ст'і'каїи і на 'рано ўже та'к'ий буж // і 'луди йі'д'ет // а б'ринж'у так 'роб'іт / ўже той буж 'сол'ет / і так проми'найут // та'к'і г'ілет'к'ие 'були / ў ти г'ілет'к'ие так за'топтуїут і прикла'даїут круш'ками / і з'в'ёр'ху кла'дут 'кам'ін'і так та б'ринж'и стоїт там // (ГУМ: 309).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 22

1. Запишіть основні граматичні ознаки лемківських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-словотвірних (комполитних) протиставних явищ.
3. Окресліть межі поліського наріччя.
4. Які говори належать до новостворених?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

В'ч'іла йа сво'йу ни'в'істку / йак боршч ва'рити / во'на приїш'ла до 'мени моло'ден'ка / з'в'існо ни'чого ни'ї'м'іла // йа ї ка'жу // ну / ўста'вай / 'дочко / боршч жи ш 'нада ва'рити // ну / во'на 'кажи / шо ж / 'мамо ' / 'будим / йак боршч ва'рити? // 'кау / спир'ва стаў 'воду / во'да заки'пит' / кри'ши бу'р'ак / бу'р'ак покри'шила / бу'р'ак уки'п'їў / кар'тошку ки'даї / за кор'тошкойу л':еш у'же пом'ї'дори 'кисл'ї ...// а хл'їб йак уч'ї'н'ати / з'разу за'пар'уйім о'пару 'пот'ім ў два ча'са д'н'а / начи'найім запус'кат' д'рож':ами / 'вечиром у 'деўйат' ча'соў уже п'їтч'їн'айім / 'утром ўста'йем 'м'ісимо і ў п'їч накла'дайім к'їз'а'к'їў / кир'пич 'робимо іс ко'роўйачих к'їз'а'к'їў і нап'ї'кайім і пи'чем то'д'ї хл'їб / час у'же ми ни пи'чем х'л'їба // (ГУМ: 502).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 23

1. Запишіть основні граматичні ознаки середньозакарпатських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-фонетичних протиставних явищ.
3. Окресліть межі південно-західного наріччя.
4. Наведіть 2-3 приклади морфологічної внутрічастиномовної аналогії.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Бу'ло так от // х'лопец 'д'еўк'і н'е знаў / і зна'комиі 'даже н'еа буў // а 'м'іл'і ў
'церкв'і па'ли // х'лопци ў оў'тар'і / а 'д'еўк'і тут / у 'церкв'і // ну вот
поана'рав'ілас'е 'д'еўка // чи'я / пиі'таіе // а то / 'каже / П'ет'ра 'Паўл'ікаваго
с'ест'ра // дак шо / те'б'е пана'рав'ілас' // пана'рав'ілас'е // ну от пана'рав'ілас' / приі 'шоў
'бат'ку ска'заў // от пана'рав'ілас'е м'і'н'е А'дарка там / П'ет'ра 'Паўл'ікаваого // ну
пана'рав'ілас'е / 'поїд'ем с'ватаца // паш'лі а'н'і с'ватаца // ув'іш'лі ў 'хату // 'д'еўка
'тайа / 'баче / сва'ти / ўз'а'ла с 'хати / утек'ла // ут'ек'ла // заха'валас' у ж'луктеа /
і та'ди йе'йе у'же із ж'луктеа в'еа'дут' / зна у'п'орлас' у 'лутк'і ру'кам'і / н'еа їд'ет' /
'Богу ма'л'іц'а // (ГУМ: 191 – 192).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 24

1. Запишіть основні граматичні ознаки бойківських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади лексико-акцентуаційних протиставних явищ.
3. Окресліть межі південно-східного наріччя.
4. Назвіть джерела вивчення діалектного матеріалу.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Йа ни 'грамотна / йа слу'жила ўсе / по стро'ках бу'ла / по го'дах бу'ла йа // то йа за те неи ска'жу н'і'чого // а ў 'бат'ка наз бу'ло ба'гато / бу'ла ў нас 'мачуха / наз бу'ло 'четви́ро / 'мати до нас п'іш'ла / з'начиет на чо'тир'і ду'ш'і / та ў 'матир'і бу'ло п'йат' / 'четви́ро йіх / та по'мерли / у'с'і і ті по'мерли / а йа 'т'іки о'це ос'талас'а са'ма // ну / брат йе на Кри'в'ім 'Роз'і // ро'били 'важко 'робили // і ў го'ду йа бу'ла / і ў стро'ку йа бу'ла // це два'нац'іт' 'м'іс'іц'іў год / а строк ш'іст' 'м'іс'іц'іў // а то'д'і ў йако'ном'і́йі йа бу'ла // ш'іс'іц' руб'л'іў у 'м'іс'іац' чи по три руб'л'і ў 'м'іс'іац' бу'ли // ро'била 'тоже 'тамички / 'важко 'робили / у'с'ак бу'ло // йа ку'харкойу бу'ла / 'йісти ва'рила / хл'іп пек'ла / у йако'ном'і́йі // (ГУМ: 493).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 25

1. Запишіть основні граматичні ознаки покутсько-буковинських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади діалектних фразеологізмів, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови нормами лексичної сполучуваності компонентів.
3. Окресліть межі галицько-буковинської групи говорів.
4. Наведіть 2-3 приклади автохтонних синтаксичних архаїзмів.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Бу'вало у'с'аке / бу'ло і збе'рец'а наш чоло'в'ік три / чо'тир'і / 'вивидим 'кон'і 'пасти // о // у л'іс // а то'д'і бу'вайе і та'ке / шо кар'топл'і ж т'реба напек'ти // ну / шо / нако'пайімо / прине'сем у л'із / за'палимо 'купу // а то'д'і 'купи бу'ли дроў / на'рубан'і // за'палимо 'купу дроў / і напи'чем кар'топл'і // а то'д'і д'ругий раз і шче с'хочиц'а нава'рит' 'каш'і // 'варимо ўно'ч'і // у'л'ітом / ма'лен'кий ден' / 'поки с'уди ту'ди // а тут розвид'н'айиц'а // а тут 'бат'ко с' ціпу'ном іде // а де 'кон'і // 'живо ве'ду // а во'но зас'пали ми т'рохи // во'но хо'дили / ни д'бали / та д'ругий раз п'ідиш до д'іў'чат // таї теж зас'пиш // а 'бат'ко так і 'ходе ўсе ў'ремн'а / шоб н'і'куди / н'і / 'Божи мої // ГУМ: 435).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 26

1. Запишіть основні граматичні ознаки гуцульських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади діалектних фразеологізмів, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови вузькодіалектними лексемами.
3. Окресліть межі волинсько-подільської групи говорів.
4. Назвіть 2-3 приклади діалектних лексикографічних джерел.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

С'першу йдут'' об'м'ен'івайут'' хл'єб // а пу'том і'дут'' уже же'н'іх до 'д'і'юк'і / о // і 'робл'ат' с'вад'бу ў не'д'іл'у // і'дут' спер'ша до / до вен'ца // а по'том і'дут'' до 'д'е'юк'і // до 'д'е'юк'і ўже йдуц' / 'гетого с'а'даті за сто'лі побе'седувал'і у 'д'е'юк'і // по'том же'н'іх і'де до'дому о іс сво'йім 'родом // а наш оста'йец:а ў'дома // а ў'вечор'і прийеж'джає же'н'іх і забі'райе 'д'і'юку забі'райе там ч'і шка'фа / ч'і ск'р'ін'у / ч'і шо там і ве'зе до'дому // по'том ўже на д'ругий ден' прі'ход'ац' 'д'і'учіні рід до моло'діх / до моло'дого // і ўже 'тамика ден' с'вад'бу г'райуц' // по'том на т'рет'ій ден' / ў жен'і'ха // по'тому ўже / у не'д'іл'у / 'ето ўже ві ў'торн'ік / а ў не'д'іл'у д'ругу ўже / шо п'р'іде // ўже піро'г'і йдут'' до 'д'е'юк'і об'ратно // (ГУМ: 57).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 27

1. Запишіть основні граматичні ознаки південноволинських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади діалектних фразеологізмів, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови нормами граматичної сполучуваності компонентів.
3. Окресліть межі карпатської групи говорів.
4. Пам'ятки якого ареалу найраніше і найпоєднованіше відбивають рефлексію $h > I$.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

З'я'виўс'а жук йа'киїс'а ў нас кара'лац'кий / кара'лац'кий ч'і йак в'ін назі'вайіц'а / і ти'пер 'ходим / зб'і'райім жу'ки // на да'їе 'ходу / йіс'ц' 'ліс'т'а / ота'ка 'гадос' заве'лас' у нас / і 'зараз о'с'о у'ч'ора 'д'євочка приїш'ла мо'їа у'нуч'ка та помог'ла м'ї'ні зб'і'рат' / кара'с'їну 'баноч'ку ту'ди йїх // [А які вони?] ота'к'ї ма'несин'к'ї і то р'а'б'ї та'к'ї поло'сат'ї // йак о'то бу'ла ма'тер'їїа на мужи'ках поло'сата / та'к'ї ото во'ни ан'цихристи поло'сат'ї // [Вони їдять тільки листя чи й картоплю?] 'ліст'а / 'ліст'а / а ту / кар'тошку не йї'д'ат' / хо'вайуц'а 'назі'му ў 'земл'у // де во'ни наб'ралис'а? // хто нам йїх на'кидаў? // ни з'найу // о'це та'ке // йа'к'їс назі'вайуц'а гроба'ки // та'к'ї 'с'їр'ї / і ма'лен'к'ї доў'ген'к'ї 'с'їр'ї / о'то т'ї пидйї'дайт' йї'її // (ГУМ: 515).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 28

1. Запишіть основні граматичні ознаки подільських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади діалектних фразеологізмів, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови вузьколокальними топонімними компонентами.
3. Окресліть межі південноволинських говірок.
4. Запишіть звукові відповідники етимологічних Е, О в східнополіських говірках.
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Йа ро'дилас'а 'тис'ач'у д'і'їят'сот вос'ім'нацатом го'ду // у нас с'ім'я бу'ла із шес'ти ч'оло'в'ік // сест'ра бу'ла / два 'брата / па'паша і 'мама бу'ли / а'т'ец мої ра'ботал на 'шахт'і / шах'т'ором // 'мама бу'ла домоха'з'айка // ми ўс'і хо'дили у ш'колу // ко'ли ми'ні с'ім 'рок'іў іс'поўнило'с' / йа п'іш'ла у ш'колу // с'ім'і'л' етку йа 'кон'ч'іла // 'добре 'помн'у йа кол'ект'ів'і'заці'ю // у нас бу'ла кол'ект'ів'і'заці'я // йа прац'у'вала ў кол'госп'і 'перв'і го'ди / йак нач'а'лас' кал'ект'ів'і'заці'я // ро'била йа 'перв'і го'да ў кол'госп'і // у кол'госп'і с'тало 'лекше ро'бит' 'л'уд'ам // пото'му шо 'ранше бу'ло / ў 'кого од'на ко'н'ака / ў 'кого ни од'ні / ў 'кого т'ройе // а то'ді ўже ўс'ім нам бу'ло 'лекше ро'бит' / бо зем'л'а с'тала ўс'а 'обшча // (ГУМ: 491).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім'я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 29

1. Запишіть основні граматичні ознаки надсянських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади діалектних фразеологізмів, що мають у літературній мові відповідники лише серед вільних словосполучень.
3. Окресліть межі середньонаддніпрянських говірок.
4. На які два наріччя поділялася українська етнічна територія до XVIII століття?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Ну нас було ў ‘бат’ка ‘дес’ати ро / т’ройе ўмерло / ‘семеро нас ос’талос’а / чи’тири б’рати і три сест’ри // ўс’і ми порос’ли // а ‘ранши / ко’ли ми бу’ли ма’л’і / то ‘було так // ‘мати і ‘бат’ко йдут’ дес’ до корку’л’а ко’сит’ хл’іб / а нас у ш’кол’і буў та’кий при’йут // там о’то та тех’р’обка шк’іл’на // во’на догл’а’дала нас // і нас із’водили це з’начит’ йа ‘б’іл’ша / а за м’нойу йде штук ‘четви ро ма’л’іх // і йа не’су там чи глек моло’ка чи там йа’кийс’ боршч / ‘обш’ім шо ‘йісти і хл’іб / о’це йа не’су / во’ни за м’нойу йдут’ / о // бо там те / до’машні хар’ч’і ‘тіл’ко й ‘того шо ми неи хо’дили по ‘улиц’і / шоб не було н’і по’жару / н’і’чого // о’це так бу’ло // а то’д’і з’начит’ о’то ми поо’б’ідаєм / поїе’мо ўсе і начи’найим т’і’кат’ / то та тех’р’обка нас йак наш’не соб’і’рат’ // (ГУМ: 410 – 411).

6. Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

ЗАЛКОВА РОБОТА ЗА ТАЛОНОМ «К»

з діалектології української мови

студента (-тки) другого курсу д.ф.н. філологічного факультету

групи _____

прізвище, ім’я та по батькові студента

ВАРІАНТ № 30

1. Запишіть основні граматичні ознаки наддністрянських говірок.
2. Назвіть 2-3 приклади діалектних фразеологізмів, що відрізняються від фразеологізмів літературної мови чужомовними компонентами.
3. Окресліть межі опільських говірок.
4. Що є предметом української діалектології як науки і навчальної дисципліни?
5. На основі фонетичних, граматичних і лексичних діалектних явищ встановіть, репрезентантом говірок якого наріччя є поданий уривок тексту.

Йак п’разник п’риїде / це во’на ўд’і’вайеца ў кар’сет / ‘вишита со’роч’ка ук’раїнс’ка / ха’рош’і ў йіх бу’ли йуп’ки / прек’расні бу’ли йуп’ки / ‘разні матир’йали бу’ли / ‘диктики / рипс / називаўс’а / шерс’т’ ‘разна / ха’роша / по тії ‘мод’і бу’ла ха’роша // ўд’і’валис’а шоў’ков’і плат’ки ‘гарні бу’ло / нар’а’жайуца д’іў’чата / о / йак ц’в’і’ти бу’ло йдут’ // іде’мо / ше і дока’ч’іў йак по’в’іси д’руга / так тут три р’а’ди дока’ч’іў так і с’йайут’ // од’і’валис’а ‘лоўко // ‘д’іўчина / йак і’де ‘зам’іж ‘тоди ж на’р’ад над’і’вайе йа’кйі наї’луч’ії / і це ж во’на долж’на ж моло’дому ру’баху ха’рошу приго’товит’ / ту’д’і с’п’ід’н’е ї ‘верхн’е ж та’ке о’це ру’бахи // са’ма шо наї’луче // (ГУМ: 498).

6.Зробити короткий фонетико-граматичний і лексико-фразеологічний опис говірки рідного населеного пункту.

4.ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДО ЗАЛКУ

1. Предмет і завдання української діалектології як навчальної дисципліни і науки.
2. Поняття діалектної мови. Діалектизм. Діалекти територіальні і соціальні.
3. Одиниці діалектної мови (просторові мовні конструкції, групи споріднених говірок, говірки). Діалектне членування української етнічної території.
4. Літературна і діалектна мови: спільне і відмінне. Їх взаємодія на різних етапах суспільно-історичного розвитку.
5. Діалектна база сучасної української літературної мови.
6. Джерела вивчення і методи збирання та дослідження діалектів. Роль фонетичної транскрипції у діалектології.
7. Короткі відомості з історії української діалектології.
8. Українська лінгвогеографія. Короткий огляд лінгвогеографічних праць.
9. Легенда лінгвогеографічної карти. Поняття ізоглоси (ізофони, ізолекси, фразеоглоси, ізосинтакси).
10. Українська ареалогія. Поняття ареалу. Ядро і периферія просторової діалектної одиниці. Вібраційні зони. Перехідні і мішані говірки.
11. Типи діалектних явищ в українській мові.
12. Рефлекси Ъ в українських говорах.
13. Рефлекси етимологічних Е, О в нових закритих складах в українських говірках.
14. Особливості українського діалектного вокалізму.
15. Загальна характеристика українського діалектного консонантизму.
16. Словозміна іменників в українських говірках.
17. Особливості морфологічних форм прикметників у діалектах української мови.
18. Діалектні різновиди числівників і займенників.
19. Дієвідмінювані, відмінювані і незмінювані дієслівні форми в українських діалектних просторових одиницях.
20. Особливості морфології прислівника і службових частин мови.
21. Загальна характеристика українського діалектного словотвору.
22. Відмінності українських говірок на рівні синтаксичних словосполучень.

23. Відмінності просторових конструкцій української мови на рівні речення.
24. Українська діалектна лексика, її історичні пласти. Особливості тематичних і семантичних груп.
25. Типи протиставних діалектних лексичних явищ.
26. Українська діалектна фразеологія: склад, етимологія, джерела.
27. Загальна характеристика українського діалектного словотвору.
28. Фонетичні, граматичні, лексичні особливості говірок:
 - середньонадніпрянських;
 - наддністрянських;
 - південно-волинських;
 - подільських;
 - гуцульських;
 - лемківських;
 - бойківських;
 - середньозакарпатських;
 - слобожанських;
 - степових;
 - західнополіських;
 - центральнополіських;
 - східнополіських;
 - надсянських;
 - рідної говірки.
29. Діалектологічні дослідження рідного краю.
30. Загальна характеристика програм для збирання діалектних матеріалів.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Анкетний метод – один із методів збирання діалектного матеріалу за допомогою спеціально розроблених анкет-питальників. Цей метод дає можливість зібрати оперативно матеріал з великої території. Його недоліком є неточність і неповнота запису матеріалу.

Ареал – частина простору, на якому функціонує те чи інше мовне явище. Ареали є замкнуті й відкриті, неперервні і перервані, суміжні й дистантні, точкові тощо.

Ареалогія – наука, яка вивчає території (простори) поширення певних мовних явищ, їх конфігурації, взаємодії тощо.

Арго – один з різновидів соціальних діалектів, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх.

Атлас лінгвогеографічний – зібрання лінгвогеографічних карт, на яких відображено мовні явища і їх територіальне поширення. Об'єктом картографування може бути поодинокий мовний факт або мовне явище як цілісність. Розрізняють лінгвогеографічні атласи міжнародні, національні, регіональні.

Атлас діалектологічний – те саме, що атлас лінгвогеографічний, але у ньому відображені тільки діалектні мовні явища.

Глотогенез – процес становлення мови, її походження.

Говірка – найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови. У структурі просторових мовних одиниць лише вона є реальною комунікативною системою, засобом спілкування одного або кількох населених пунктів. Вона відзначається єдністю структури та єдністю фонетичних, акцентуаційних, граматичних, лексичних, семантичних ознак.

Говірки (група споріднених говірок) – близькі за визначальними фонетичними, акцентуаційними, граматичними, лексичними, семантичними рисами говірки, що становлять певну єдність і протиставляються за такими ж рисами іншим групам говірок.

Говір – одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить об'єднання споріднених говірок за більшістю визначальних фонетичних, акцентуаційних, граматичних, лексичних, семантичних ознак. Поняття говір має не лише мовний, а й історико-культурний зміст: часто співвідноситься з регіональними типами матеріальної і духовної культури, окремими етнографічними групами у межах цілісного етносу.

Групкування говорів (наріч) – у діалектному членуванні процес, що передбачає врахування усіх особливостей говору або наріччя, якими вони відрізняються від інших говорів або наріч.

Діалект територіальний – те саме, що наріччя. Різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість його складових – говорів. Поняття діалект, як і говір, має, крім мовного, ще й історико-культурний зміст. Часто вживається як синонім до терміну говір.

Діалект соціальний – відгалуження загальнонародної мови, уживане у середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та іл. груп населення. Характеризується специфічними особливостями у формуванні, доборі й використанні певної частини мовних засобів, насамперед лексичних і фразеологічних. Його різновидами є арго і жаргони.

Діалектизм - 1) явище або факт діалектної мови, які відсутні у літературній мові, а їх поява в останній є позанормативною. Розрізняють діалектизми акцентуаційні, фонетичні, граматичні, лексичні, фразеологічні та іл.; 2) елементи діалектної мови, що використовуються у художній літературі з певною стилістичною метою.

Діалектна картотека Інституту української мови НАН України – картотека записів говірок за різними програмами у населених пунктах України та в етнічно українських селах, що перебувають зараз на території інших держав. Формування її почалося з 1948 року зі збором матеріалу до “Атласу української мови”. Містить 1,5 млн. карточок.

Діалектна мова – це просторовий варіант національної мови, що функціонує на певній території, і має у своєму складі як спільні з літературною мовою, так і відмінні від неї засоби вираження. Іншими словами, уся сукупність мовних засобів (звуків, слів, слівосформ, синтаксичних конструкцій, слів, фразеологізмів і т.д.), що ними користуються мешканці певної території, складає діалектну мову. Проте не кожен такий засіб є діалектизмом.

Діалектна просторова одиниця – те саме, що одиниця діалектної мови. Є гіперонімом до термінів говірка, говір, наріччя. Уживається здебільшого у лінгвогеографії.

Діалектний – той, який стосується діалекту чи пов'язаний з ним: діалектний словник, діалектне членування етнічної території, діалектна просторова конструкція тощо.

Діалектний словник – словник, у якому подані діалектизми та пояснено їх значення і вживання.

Діалектогенез – розділ діалектології, що вивчає походження тої чи іншої діалектної одиниці або діалектної мови в цілому.

Діалектологічний – той, що стосується діалектології як науки: діалектологічний бюлетень, діалектологічна карта, діалектологічна нарада, діалектологічна практика та ін.

“Діалектологічний бюлетень” – науковий щорічник Інституту мовознавства ім. О. О.Потебні АН УРСР, що виходив у 1949 – 1962 роках (9 випусків).

Діалектологія - 1) мовознавча наука, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими підсистемами національної мови. Діалектологія поділяється на синхронну (описову) та діахронну (історичну). Початки ілю. Діалектології відносяться до другої ілю. 18 століття. Її наукові основи заклали і розвинули К. Михальчук, О. Потебня, В. Ганцов, І. Зілінський, Ф. Жилко та ін.; 2) навчальна дисципліна у вищій школі, що знайомить слухачів з основами діалектології як науки.

Експедиційний метод – один з методів збору діалектного матеріалу. Його здійснюють спеціально підготовлені фахівці шляхом виїзду до того чи іншого населеного пункту і безпосереднього опитування носіїв говірки.

Ендемізм – діалектизм вузьколокального поширення, що не повторюється в інших говірках.

Етногенез – процес становлення етносу, його походження.

Етнолінгвістика – наука, що розвинулася на стику лінгвістики й етнології. Вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу: міфологією, релігією, етнографією, етнопсихологією та ін.

Етніонім – назва етнічної групи людей: племені, племінного союзу, народності, нації, а також субетносів.

Жаргон – один з різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, фразеології, іноді й особливостями вимови. У широкому розумінні жаргоном часом називають мову неосвічених верств суспільства. На відміну від арго має відкритий характер і охоплює широкі групи носіїв.

Зони вібрацій (вібраційні зони) – діалектний простір, що характеризується нестійкістю прояву мовних рис того чи іншого діалектного утворення. Це місця зіткнення або взаємонакладання частин ареалів суміжних просторових конструкцій. Вони реалізуються як зони перехідності, зони змішаності, особливі діалектні утворення.

Зони перехідності те саме, що перехідні говірки. Діалектний простір, що характеризується мовними ознаками сусідніх діалектних утворень (одиниць).

Зони змішаності – те саме, що змішані говірки. Діалектний простір, що характеризується мовними ознаками різних діалектних утворень (одиниць). Такі утворення можуть бути як

сусідніми (контактними), так і віддаленими (дистанктними).Змішані говірки ще називають мозаїчними.

Ізогласа - лінія на лінгвогеографічній карті, яка окреслює межі поширення певного мовного явища (фонетичного – ізофона , лексичного – ізолекса, фразеологічного – фразеогласа, морфологічного – ізоморфа, синтаксичного – ізосинтакса тощо).

Інформатор – особа, постійний носій тої чи іншої говірки, у якого записують потрібну інформацію за спеціальними програмами або питальниками.

Історична (діахронна) діалектологія – або власне діалектологія, встановлює генезу діалектних явищ, виявляє їх відносну хронологію, вивчає історичні зміни у фонетичній, граматичній, лексичній та іл. підсистемах діалектної мови, здійснює діалектну атрибуцію писемних пам'яток тощо.

Карта діалектологічна – карта, на якій умовно передано зображення діалектного явища або явищ.

Карта лінгвогеографічна – карта, на якій умовно передано зображення мовного явища або явищ.

Класифікація говорів (наріч) – у діалектному членуванні процес, що передбачає його здійснення на основі одних і тих же діалектних рис, які стають критерієм розрізнення цих просторових діалектних одиниць.

Легенда лінгвогеографічної карти – система умовних позначок, що передають на карті поширення мовного явища або явищ.

Лінгвальна дійсність – див. простір мовний.

Лінгвістична дійсність – мовний простір, або лінгвальна дійсність, у сукупній інтерпретації лінгвістів.

Лінгвістична географія – наука, яка на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення.

Лінгвістичний горизонт дослідження – межа обраного обширу в лінгвістичному просторі.

Мовний простір – те саме, що лінгвальна дійсність. Мова як сукупність актів мовлення за певний період часу з усіма системними характеристиками, а також її потенції.

Мовна просторова конструкція – те саме, що говір, наріччя. Одиниця діалектної мови, що має ядро й периферію. У неї відсутні чіткі межі поширення. Вживається здебільшого у лінгвогеографії.

Наріччя – те саме, що діалект територіальний. Різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість його складових – говорів. Поняття наріччя, як і говір, має, крім мовного, ще й історико-культурний зміст. У сучасній українській діалектній мові виділяють традиційно три наріччя: південно-східне, південно-західне, північне (поліське).

Народна етимологія – переосмислення у народній мові істинного первісного значення слова чи цілого вислову через зовнішню або внутрішню подібність, просторову суміжність їх денотатів до денотатів інших слів та висловів, а також структурну близькість цих елементів.

Норма діалектної мови – суспільно усвідомлений і закріплений комунікативною практикою на певному історичному відтинку зразок вживання тих чи інших елементів діалектної мови. На відміну від літературної норма діалектної мови має іншу природу, оскільки спитається переважно на традицію вжитку, не є кодифікованою й стандартизованою.

Обшир лінгвістичного простору – та частина мовного простору, що є об'єктом лінгвістичної інтерпретації.

Описова (синхронна) діалектологія – або діалектографія, здійснює опис говірок на одному хронологічному зрізі їх функціонування, окреслює парадигми окремих одиниць діалектної мови, визначає глибину структурної диференціації говірок тощо.

Пасмо ізоглос – сукупність ізоглос, близьких за розташуванням і подібних за конфігурацією на лінгвогеографічній карті, що окреслюють певний ареал і можуть відповідати у реальному просторі зоні мішаних (перехідних) говірок. Цю зону це називають периферією говору чи наріччя.

Периферія говору (наріччя) – це зона перехідних говірок, яким властиві мовні ознаки сусідніх діалектних просторових одиниць. На лінгвогеографічній карті їм відповідає місце проходження пасма ізоглос.

Питальник – спеціально складена система питань, за якою обстежується говірка чи система говірок і служить основою для розмови з інформатором.

Транскрипція діалектологічна – спеціальна система графічних знаків, що застосовується для точної передачі усного діалектного мовлення. Найбільш повною вважається транскрипція української мови, що її застосовували для запису матеріалів до Атласу української мови (Т.І. – К., 1984).

Точка зору дослідження – точка, з якої веде дослідник свої спостереження над об'єктом.

Фокус зору дослідження – це кут найчіткішого зору, що визначає місце у мовному просторі, куди спрямовано особливу увагу дослідника.

Ядро говору (діалекту) – ареал, на якому найбільш повно і послідовно виявляються визначальні мовні ознаки діалектної просторової мовної одиниці. На лінгвогеографічних картах йому відповідає місце, вільне від пасма ізоглос.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Атлас української мови: У 3 томах.— Т. І. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1984; Т. II. Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі.— К.: Наукова думка, 1988; Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наукова думка, 2001.
2. Бевзенко С. Українська діалектологія./ С. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980.
3. Бевзенко С. Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань. / С. Бевзенко.— К.: Вища школа, 1987.
4. Говори української мови (збірник текстів).— К.: Наукова думка, 1977.
5. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. / Ф.Жилко.– К., 1966.
6. Матвіяс І. Українська літературна мова і її говори. / І. Матвіяс.– К., 1990.

7. Москаленко А. Нарис історії української діалектології. / А. Москаленко. – Одеса, 1961.
8. Москаленко А. Нарис історії української діалектології. Радянський період. / А. Москаленко. – Одеса, 1962.
9. Яким М. Діалектологія української мови. / М. Яким. – Дрогобич : Посвіт, 2014.– 188с.

Додаткова

10. Бандрівський Д. Говірки Підбузького району Львівської області. / Д. Бандрівський. – К., 1960.
11. Белая А. Акцентно-ритмическая структура слова в говорах украинского языка (Экспериментально-фонетическое исследование) / А. Белая: Автореферат дис. ... докт. филол. наук. – Ужгород, 1986.
12. Бичко З. Діалектна лексика Опілля. / З. Бичко.– Львів, 1997.
13. Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії та побуту. – Філядельфія – Нью-Йорк, 1980.
14. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К.,1983.
15. Брилінський Д. Словник подільських говірок. /Д. Брилінський. – Хмельницький, 1991.
16. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Словаччини. / Н. Вархол, А. Івченко.– Пряшів, 1990.
17. Варченко І. Лубенські говірки і діалектна суміжність (фонетичні риси протягом трьох століть). / І. Варченко.– К.,1963.
18. Ващенко В. З історії та географії діалектних слів. / В. Ващенко.– Харків, 1962.
19. Ващенко В. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. / В. Ващенко.– Дніпропетровськ, 1969.
20. Верхратський І. Про говір галицьких лемків. / І. Верхратський. – Львів, 1902.
21. Верхратський І. Говір батюків. / І. Верхратський. – Львів, 1912.
22. Винницький В. Парокситонічна акцентуація дієслів (на матеріалі поетичного мовлення І.Франка) / В. Винницький //Мовознавство. – 1980. - № 5.
23. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. – Т. I – III. – Львів, 1901 – 1910.
24. Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. / З. Ганудель.– Т.І. – Пряшів,1981.
25. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). / В. Ганцов. – К., 1923.
26. Говірки Чорнобильської зони: системний опис /П.Гриценко, Г.Воронич,Л.Дорошенко таін. – К.,1999.
27. Гриценко П. Моделювання системи діалектної лексики. / П. Гриценко. – К., 1984.
28. Гриценко П. Ареальне варіювання лексики. / П. Гриценко. – К., 1990.

29. Гриценко П. Основні риси подільського говору / П. Гриценко// Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К.,1994.
30. Гуцульські говірки: короткий словник / За ред. Я. Закревської. – Львів, 1997.
31. Дзензелівський Й. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч.І. Фонетика. / Й. Дзензелівський.– Ужгород, 1965.
32. Дзензелівський Й. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області України: лексика. / Й. Дзензелівський. – Ч.І. – П. – Ужгород, 1958-1960; Ч.ІІІ. – Ужгород, 1993.
33. Дзензелівський Й. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. / Й. Дзензелівський.– К., 1989.
34. Демський М. Деякі особливості бойківської фразеології / М. Демський // Структура українських говорів. – К., 1982. – С. 176 – 182.
35. Дурново Н., Соколов Н., Ушаков Д. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии / Н Дурново, Н. Соколов, Д. Ушаков //Труды Московской диалектологической комиссии. Вып. 15. – М., 1915.
36. Дэже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. / Л. Дэже. – Будапешт, 1967.
37. Жилко Ф. Ареальні системи української мови/ Ф. Жилко//Мовознавство. – 1990. - № 4.
38. Залеський А. Вокалізм південно-західних говорів української мови. / А. Залеський.– К., 1973.
39. Закревська Я. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. / Я. Закревська. – К., 1976.
40. Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів. / І. Зілинський // Записки НТШ. – Т. 117 – 118, Львів, 1914.
41. Зубрицька М. Бойківська іменникова словозміна. / М. Зубрицька.// Автореферат дис... канд. філол.. наук. – К.,1992 .
42. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. / А. Івченко. – Харків, 1999.
43. Кобилянський Б. Діалект і літературна мова. / Б. Кобилянський.– К., 1960.
44. Кобирилка Г. Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках / Г. Кобирилка //Автореферат дис... канд. філол.. наук. –К., 2002.
45. Ковалик І. Про мову й мовлення в діалектах і діалектології. / І. Ковалик. // Праці ХІІ республіканської діалектологічної наради. – К.,1971.
46. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. / Л. Коць-Григорчук. – Нью-Йорк – Львів, 2002.
47. Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми Бойківщини / Л. Коць-Григорчук //Український діалектологічний збірник: Книга 3.- К.,1997.- С. 119-131.
48. Коць-Григорчук Л. Особливе українське діалектне утворення / Л. Коць-Григорчук //Записки НТШ.- Т.229.Праці філологічної секції. – Львів, 1995.- С.296-316.
49. Лавер В. Фраземіка українських діалектів карпатського регіону. / В. Лавер // Автореферат дис... докт. філол.. наук. – К., 1992.

50. Лесів М. Українські говірки у Польщі. / М. Лесів. – Варшава, 1997.
51. Матвіяс І. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису / І. Матвіяс // Мовознавство, 1974. - № 2. – С. 20 – 25.
52. Матвіяс І. Проблема вивчення українських наріч / І. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. № 2. – С. 13-67.
53. Матеріали до словника буковинських говірок. – Вип. 1-6. – Чернівці, 1971-1979.
54. Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции... - Т. 7. – Вып. 2., Ч. 3. – Петербург, 1877.
55. Москаленко А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. / А. Москаленко. – Одеса, 1958.
56. Назарова Т. Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті. / Т. Назарова. – К., 1985.
57. Назарова Т. Українські говірки на далекому Сході. / Т. Назарова. – К., 1967.
58. Никончук М. Лексичний атлас правобережного Полісся. / М. Никончук. – Житомир, 1994.
59. Общекарпатский диалектологический атлас. – М., 1989.
60. Общеславянский диалектологический атлас. – Скопје, Кишенев, Варшава, Львов, 1988 – 1994.
61. Онишкевич М. Очерки по лексикографии и лексикологии Бойковщины по данным Словаря бойковского диалекта. / М. Онишкевич // Автореферат дисс. ... докт. филол. наук. – Львов, 1968.
62. Онишкевич М. Словник бойківських говірок. / М. Онишкевич. – Ч.І-ІІ. – К., 1984.
63. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. / І. Панькевич. – Ч.І. – Прага, 1958.
64. Півторак Г. Діалектна диференціація української мови у світлі етно- і глотогенезу східних слов'ян / Г. Півторак // Мовознавство, 1988. - № 2. – С. 64 – 69.
65. Поповський А. Значення південно-українських степових говорів у формуванні літературно-національної мови. / А. Поповський. – Дніпропетровськ, 1989.
66. Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994.
67. Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови. – К., 1957.
68. Пшеп'юрська М. Надсянський говір. / М. Пшеп'юрська. – Варшава, 1938.
69. Рудницький Я. Українська мова та її говори. / Я. Рудницький. – Вінніпег, 1965.
70. Свенціцький І. Бойківський говір села Бітля / І. Свенціцький // Записки НТШ. - Т. 114. – Львів, 1919.
71. Славянский и балканский фольклор: Этнолингвистическое изучение Полесья. – М., 1995.
72. Структура говорів української мови. – К., 1982.

73. Тоцька Н. Пагатографічне дослідження голосних у говірках української мови / Н. Тоцька // Праці XI Республіканської діал. Народи. – К., 1965.
74. Українська діалектна морфологія. – К., 1969.
75. Українська діалектологія і ономастика. – К., 1964.
76. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977.
77. Українська історична та діалектна лексика. – К., 1995.
78. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
79. Український діалектологічний збірник. Книга 3. / Упоряд., автор передм. П.Ю.Гриценка. – К., 1997.
80. Українські і польські говірки пограниччя / Редактори Ф.Чижевський, Г.Аркушин. – Люблін- Луцьк, 2001.
81. Фроляк Л. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья. / Л.Фроляк.// Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1988.
82. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. / Н. Хобзей. – Львів, 2002.
83. Цілуйко К. Програма збирання матеріалів до вивчення топоніміки України. / К.Цілуйко. – К., 1962.
84. Чабаненко В. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. / В. Чабаненко. – У 4-ох томах. – Запоріжжя, 1992.
85. Шило Г. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. / Г. Шило. – Львів, 1957.
86. Шухевич В. Гуцульщина. / В. Шухевич. – Ч.I-V. – Львів, 1899-1908.
87. Яким М.,Зубрицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. / М. Яким, М. Зубрицька. – Дрогобич, 2002.
88. Atlas Linguarum Europae. – b. 1, 1983; b.2, 1986.
89. Atlas gwar bojkowskich / Oprac. Pod kier. J. Riegera. – T. 1 – 7. – Warszawa – Wrocław – Krakow, 1980 –1991.
90. Rieger J. Teoretyczne i metodologiczne problemy dialektologii / J. Rieger // Другий Міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993.
91. Stieber Zdz. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. / Zdz. Stieber. – T. 1-7. – Łódź, 1956-1964.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. <https://uk.wikipedia.org/wiki>

ІНДЕКС ПЕРСОНАЛІЙ

Аксамітов ...
Алефіренко А.
Бабич Н.
Бевзенко С.
Бігусяк М.
Бородін М.
Бузук П.
Вагилевич І.
Вархол Н.
Ващенко В.
Венкер Г.
Верхратський І.
Воронич Г.
Ганудель З.
Ганцов В.
Герман К.
Глуховцева К.
Головацький Я.
Горбач О.
Гринчишин Д.
Грица Т.
Гриценко П.
Гриценко А.
Грінченко Б.
Даниленко Л.
Дейна К.
Демська О.
Демський М.

Дзендзелівський Й.

Доброльожа Г.

Доленко М.

Дурново М.

Едмон Е.

Железняк М.

Желехівський Є.

Жилко Ф.

Жільєрон Ж

Залеський А.

Зілінський І.

Зілінський І.

Зубрицька М.

Іваночко К.

Івченко А.

Княжинський А.

Коваленко Н.

Коваль В.

Коломієць Л.

Комаров М.

Коць-Григорчук Л.

Кримський А.

Курило О.

Лавер В.

Ларін Б.

Латта В.

Лесів М.

Максимович М.

Манжура І.

Матвіяс І.

Михальчук К.

Міняйло Р.

Мокієнко В.

Москаленко А.
Назарова Т.
Наконечний М.
Никончук М.
Німчук В.
Новицький І.
Номис М.
Олійник М.
Онишкевич М.
Павловський О.
Панькевич І.
Потебня О.
Прадід Ю.
Пшепюрська-Овчаренко М.
Рігер Я.
Романюк Н.
Рудницький Я.
Синявський О.
Соболевський О.
Соколов М.
Тараненко О.
Тарнацький Ю.
Тимченко Є.
Ужченко В.
Ужченко Д.
Ушаков Д.
Франко І.
Хобзей Н.
Хоменко В.
Чабаненко В.
Чубинський П.
Шафонський О.
Шахматов О.

Шило Г.

Штібер З.

Юрченко О.

Яворницький Д.

Яким М.

Янів Я.

ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ